

บทที่ 3

สถานภาพของพระมหากษัตริย์ในกฎหมายเทศบาล

สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันที่อยู่คู่กับแผ่นดินไทยมาช้านาน นับตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงปัจจุบัน ถ้าจะกล่าวไปแล้ว การดำรงอยู่ของสถาบันกษัตริย์มีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับฐานะการเป็นศูนย์กลางทางการเมือง การปกครอง และวัฒนธรรมของพระมหากษัตริย์ ฐานะดังกล่าวนี้ทำให้สถาบันกษัตริย์มีความสำคัญสูงสุดในสังคมไทย สถาบันกษัตริย์นี้ได้มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน จนทำให้สถาบันกษัตริย์ยังรากลึกอยู่ในสังคม เพื่อเป็นการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ เนื้อหาในบทนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำกฎหมายเทศบาลและเอกสารอื่นๆที่เกี่ยวข้องมาศึกษาเรื่องราวที่สำคัญ 2 ประการคือ ประการแรก สิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครอง โดยจะศึกษาว่าสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์นั้นมีที่มาจากเรื่องใด และสิทธิธรรมที่ได้มานั้นทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพันธะและหน้าที่อะไรบ้าง ประการที่สอง ทิพภาวะของพระมหากษัตริย์เป็นการศึกษาจากพระนามของพระมหากษัตริย์ในบ้านแพนกฎหมายเทศบาลและสิ่งสะท้อนทิพภาวะต่างๆ ของพระมหากษัตริย์ อันได้แก่ ความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชวังหลวง เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ และเครื่องราชูปโภค ความสำคัญของช้างเผือก และธงพระครุฑพ่าห์

สิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครอง

สิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ในการปกครองบ้านเมืองไม่ว่าจะเป็นเรื่องการตัดสินใจ ความคิด หรือการจัดระเบียบสังคมล้วนมีสิทธิธรรมรองรับทั้งสิ้น สิทธิธรรมประการหนึ่งมีที่มาจากความคิดเชื่อเรื่องกำเนิดของสถาบันพระมหากษัตริย์และกำเนิดของสังคมมนุษย์

1. กำเนิดของสถาบันกษัตริย์และสังคมมนุษย์

เนื่องจากสถาบันกษัตริย์ของไทยได้รับอิทธิพลอุดมการณ์ทางการเมืองและการปกครองทั้งฝ่ายศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ ดังนั้น การศึกษาคัมภีร์ทางศาสนาบางเล่ม เช่น คัมภีร์พราหมณะ คัมภีร์พระไตรปิฎก หรือวรรณกรรมบางเรื่อง น่าจะทำให้เข้าใจกำเนิดสถาบันกษัตริย์และสังคมมนุษย์ได้ชัดเจนขึ้น

*หลังจากที่มีการประพันธ์พระเวททั้งสามหรือพระเวททั้งสิ้นแล้ว (ฤคเวท ยજุรเวท สามเวท อถรรพเวท) พราหมณ์ผู้มีความชำนาญในคัมภีร์พระเวทต่าง ๆ จะเริ่มตั้งสำนักสอนพระเวทที่ตนถนัด การมีสำนักสอนทำให้เกิดมีตำราของแต่ละสำนัก สำนักเหล่านี้สร้างตำราขึ้นมาโดยไม่ขึ้นต่อกัน ทุกสำนักเรียกตำราของตนว่าคัมภีร์พราหมณะ ซึ่งเป็นคำอธิบายคัมภีร์พระเวทของสำนักตน (วิสุทธิ บุษยกุล, “ประเภทวรรณคดีสันสกฤตจากสังหิตาถึงธรรมศาสตร์,” ใน ศรีชไมยาจารย์, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เฟื่องฟ้า พรินต์, 2546), หน้า 21).

คัมภีร์และวรรณกรรมของศาสนาพราหมณ์

ในสคตปถพราหมณะ (Satapatha - brahmana) กล่าวว่า ปฤถุ หรือปฤถิ (Prthu หรือ Prthi) คือ มนุษย์คนแรกที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกษัตริย์ ช่วงที่ ปฤถุ ขึ้นมาเป็นกษัตริย์นั้น เป็นช่วงที่โลกมนุษย์วุ่นวาย เนื่องจากเพ็งสิ้นสุดกฤดาชุก* ซึ่งถือว่าเป็นยุคทอง คัมภีร์พราหมณะ เล่มนี้เล่าต่อว่าปฤถุได้โจมตีแม่ธรณีด้วยธนูของพระองค์เพื่อทำให้พื้นแผ่นดินราบเรียบ แต่แม่พระธรณีได้เปลี่ยนรูปร่างของเธอเป็นวัวและหนีไปอยู่กับพราหมณ์ ดังนั้นพราหมณ์จึงเป็นเสมือนสื่อกลางระหว่างปฤถุและแม่พระธรณี และทำให้ปฤถุเป็นผู้พิทักษ์แม่พระธรณี โดยแลกกับพืชพรรณธัญญาหาร และสถานที่สำหรับสร้างที่พักอาศัยของมนุษย์และเทพเจ้าต่างๆ¹

มหากาพย์มหาภารตะ กล่าวถึง ปฤถุ ว่าเป็นจักรพรรดิองค์แรกของโลกที่ได้รับการสถาปนาโดยบรรดามหาฤๅษีผู้มีฤทธิ์ในพระราชพิธีราชสูยะ หลังจากเอาชนะบรรดาศัตรูทั้งหลายแล้ว พระองค์ก็ได้ขยายอาณาจักรออกไปในอาณาจักรของพระองค์ประชาชนดำรงชีวิตอย่างอิสระ โดยไม่ต้องหวาดกลัวโรคภัยไข้เจ็บและสิ่งใดๆ หรือทิวภิกภัยต่างๆ บ้านเมืองมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยเหตุนั้นเทพเจ้าต่างๆ อสุระ สัตว์ต่างๆ นักปราชญ์ ผู้นำเพ็ญพรต ประชาชนทั่วไป ต้นไม้ และภูเขา จึงประกาศให้ ปฤถุ เป็นจักรพรรดิ เป็นผู้พิทักษ์ เป็นผู้นำความยินดี เป็นผู้ช่วยชีวิต และเป็นบิดาของพวกเขา

มหากาพย์มหาภารตะอีกบรรพหนึ่ง กวีได้ย้าว่าในช่วงรัชสมัยของปฤถุ พื้นแผ่นดินมีพืชพรรณธัญญาหารโดยไม่ต้องไถพรวน ใบไม้ทุกใบเต็มไปด้วยน้ำผึ้ง แม่วัวก็ให้นมอย่างอุดมสมบูรณ์ เมื่อปฤถุประกอบพิธีบรมราชาภิเษกโดยพระวิษณุ พระอินทร์ และท้าวโลกบาลอื่นๆ แล้ว ทั้งเพชรนิลจินดา ช้าง ม้า รถ และคน ก็มาสู่พระองค์เพียงแต่พระองค์นี้ก็ต้องการเท่านั้น²

ในอีกความเชื่อหนึ่ง ถือว่า มนุษย์เป็นกษัตริย์องค์แรก³ เหตุที่ต้องตั้งกษัตริย์ขึ้นมาเป็นเพราะสภาพอนาธิปไตยหรือเกิดสังคมที่เข้าลักษณะปลาใหญ่กินปลาเล็ก (มาสซันยาเย) สภาพการณ์เช่นนี้ทำให้คนจำนวนหนึ่งเข้าไปหาพระพรหม และขอให้พระองค์แต่งตั้งกษัตริย์ โดยคนเหล่านี้จะเคารพบูชาผู้ที่ได้รับการแต่งตั้ง และขอให้กษัตริย์ที่แต่งตั้งมาปกป้องพวกเขา พระพรหมจึงขอร้อง

* จตุรยุคตามคติพราหมณ์มีดังนี้คือ กฤดาชุก ไตรคาชุก ทวาบรชุก และกลียุค กฤดาชุกเป็นยุคที่มนุษย์มีธรรมะสูงสุดคือ เต็ม 4 ส่วน และมีอายุยืนยาวที่สุด ส่วนกลียุค ธรรมะของมนุษย์ลดลงเหลือ 1 ใน 4 ส่วนอายุของมนุษย์ก็สั้นลงโดยไม่มีกำหนดเวลาที่แน่นอน (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, 2546), หน้า 72, 81, 287).

¹J. Gonda, "Ancient Indian kingship from the religious point of view," *Numen* 4, 2 (April 1957): 127.

²Ibid., pp. 150-151.

³Ibid., p. 152.

ให้มนุษย์เป็นกษัตริย์ แต่มนุษย์ปฏิเสธด้วยเหตุผลที่ว่า มันเป็นงานที่ยาก โดยเฉพาะเมื่อมนุษย์ไม่เชื่อตรงและ หลอกลวง แต่ในท้ายที่สุดหลังจากที่ประชาชนตกลงที่จะให้ส่วนแบ่งต่างๆ แก่มนุษย์ เช่น สัตว์ต่างๆ จำนวนครึ่งหนึ่ง ข้าว 10 ส่วน และส่วนแบ่ง 4 ส่วนจากการทำงานแก่ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ มนุษย์จึงยอมรับ และเดินทางไปยังที่ต่างๆ ในโลก จัดการให้มนุษย์ทั้งหลายกลับมาสู่ความถูกต้องเที่ยงธรรม อีกทั้ง ได้ลงโทษผู้ชั่วร้ายทั้งหลาย⁴

คัมภีร์ไอตเรยะพราหมณะ (Aitareya Brāhmana) ได้เล่าถึงตำนานกษัตริย์ว่า ครั้งหนึ่ง เทพและอสูรทำสงครามกัน ทางฝ่ายเทพเพลี่ยงพล้ำเพราะขาดผู้นำ ฝ่ายเทพจึงเลือกโศมะเป็นพระราช เทพจึงเป็นฝ่ายชนะ ดังนั้นจึงถือเป็นหลักการว่า ทุกสังคมจะต้องมีพระราชเป็นผู้นำในการรบ⁵

คัมภีร์ไตตติรียพราหมณะ (Taittiriya Brāhmana) อธิบายว่าในการสงครามระหว่าง เทพกับอสูร เหล่าเทพได้ไปพบพระประชาบดี (พระปฐมบิดาของเทพทั้งหลาย) และกล่าวว่า “ในการทำสงครามนั้นเป็นไปไม่ได้เลยที่รัฐจะไม่มีกษัตริย์” ผลจากคำกล่าวนี้จึงได้มีการตั้งพระอินทร์ ขึ้นเป็นกษัตริย์ ฉะนั้นกษัตริย์ในบุคคณของอินเดียดังที่ปรากฏในคัมภีร์พราหมณะจึงเป็น ผู้นำที่โคเด เ่นทางการทหาร

คัมภีร์พระไตรปิฎกของศาสนาพุทธ

กำเนิดของกษัตริย์ทางฝ่ายพุทธศาสนา ปรากฏอยู่ในอัครคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งพระพุทธรเจ้าตรัส กับสามเณร 2 รูป คือ วาเสฏฐะและภราทวาชะ เกี่ยวกับความเป็นมาของโลก กำเนิดของจักรวาล ตลอดจนกำเนิดของมนุษยชาติ ความในพระสูตรนี้กล่าวถึงกษัตริย์องค์แรกของโลกว่า คือ มหาสมมติ มุทธเหตุของการตั้งมหาสมมตินั้นสืบเนื่องมาจากความวุ่นวายต่างๆ ที่เกิดขึ้นในโลก เมื่อสัตว์ทั้งหลาย

⁴John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300* (Oxford: Clarendon Press, 1964), p. 21.

⁵A.L. Basham, *The wonder that was India* (Calcutta: Fontana Books, 1982), p. 82 อ้างถึงในวินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, *กฎหมายตราสามดวง : แว่นส่องสังคมไทย ผลงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ลำดับที่ 1 “สถานภาพการศึกษากฎหมายตราสามดวง”* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เฟื่องฟ้า พรินต์ติ้ง, 2547), หน้า 10.

⁶John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, pp. 1-2.

วิวาทคำติกันด้วยเรื่องการลักขโมยข้าวสาลี จนทำให้สัตว์ทั้งหลายได้มาประชุมพร้อมกัน และมีความเห็นว่า ควรสมมติสัตว์ผู้หนึ่งขึ้นมาทำหน้าที่ว่ากล่าวติเตียนและขับไล่ผู้ที่ควรว่ากล่าวติเตียนขับไล่ได้ โดยสัตว์ทั้งหลายจะให้ส่วนแบ่งข้าวสาลีแก่สัตว์ผู้นั้น สัตว์ที่เหล่าสัตว์ทั้งหลายเลือกมาเป็นผู้นำนั้น “มีรูปร่างกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่าสัตว์อื่น” ด้วยเหตุที่สัตว์ผู้นำนั้นมหาชนสมมติขึ้นจึงได้รับการเรียกขานว่า “มหาสมมติ”⁷

ความเชื่อที่ว่ากษัตริย์องค์แรกคือมหาสมมติในอักษณัญญสูตรนี้ ได้ถูกนำมาใช้อธิบายในพระธรรมศาสตร์ ซึ่งถือเป็นกฎหมายแม่บทของบรรดากฎหมายที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ประมวลกฎหมายตราสามดวงอีกด้วย เพียงแต่ความในพระธรรมศาสตร์นั้นได้ยกให้พระโพธิสัตว์นั้นคือ “พระเจ้ามหาสมมุติราช” อย่างไรก็ตาม มูลเหตุที่ต้องตั้งพระเจ้ามหาสมมุติราชขึ้นมาก็ยังคงมาจาก

ถ้าจะกล่าวกันไปแล้ว ที่มาที่ไปของการทะเลาะวิวาทกันนั้น มีมูลเหตุมาจากความอยากที่บังเกิดกับสัตว์ตั้งแต่ช่วงกำเนิดจักรวาลเลยทีเดียว ความอยากทำให้สัตว์คนหนึ่งลองชิมจิ้งจอนดิน ทั้งๆที่แต่ก่อนมีปิตเป็นภิกษาอยู่แล้ว เมื่อสัตว์คนหนึ่งชิม สัตว์อื่นๆ ก็ทำตาม ตัณหาจึงเกิดขึ้นกับสัตว์เหล่านั้น และทำให้รัศมีเฉพาะตัวหายไป เมื่อรัศมีกายหายไปความมีผิวพรรณดีก็บังเกิดขึ้น ทำให้สัตว์ที่มีผิวพรรณดีถูกสัตว์ที่มีผิวพรรณเลวกว่า ทำให้จิ้งจอนดินหายไป กะบิณก็มาแทนที่ เมื่อได้กินกะบิณ ความเป็นผู้มีผิวพรรณงดงามก็ยิ่งเด่นชัดขึ้น การดูถูกตนเองก็เกิดขึ้นอีก และทำให้กะบิณหายไป เครื่องดินก็ปรากฏขึ้น แต่การถูกผิวพรรณกันยังคงมีอยู่เช่นเดิม ท้ายที่สุดข้าวสาลีก็มาแทนที่เครื่องดิน ข้าวสาลีนี้เป็นข้าวที่เกิดในที่ที่ไม่ต้องไถ ไม่มีรำไม่มีแกลบ บริสุทธีมีกลิ่นหอม เมื่อนำมากินในตอนเช้า ตอนเย็นข้าวนั้นก็งอกมาแทนที่ การบริโภคข้าวสาลีทำให้ความเป็นผู้มีผิวพรรณดีปรากฏอย่างชัดเจน และทำให้เกิดเพศชายเพศหญิง การเพ่งดูกันระหว่างเพศชายเพศหญิงทำให้ความกำหนัดเกิดขึ้นและมีการเสพเมถุนในสัตว์บางพวก ทำให้สัตว์อื่นที่เห็นการเสพเมถุนทำร้ายสัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้นจึงไม่สามารถเข้าไปในหมู่บ้านได้ จึงสร้างบ้านเรือนอยู่ ขณะเดียวกันก็มีสัตว์บางพวกเริ่มเกียจคร้านที่ต้องไปนำข้าวสาลีมากินทีละมือ จึงเริ่มไปนำข้าวสาลีมาเก็บไว้กินทีละหลายวัน จนในที่สุดข้าวสาลีก็มีรำห่อเมล็ด มีแกลบห่อเมล็ด ดันที่ถูกเกี่ยวแล้วก็ไม่งอกขึ้นมาอีก การขาดคอนข้าวสาลีจึงเกิดขึ้น ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องแบ่งข้าวสาลีและกันเขตกัน แต่ก็มีสัตว์บางพวกได้เข้าไปถือเอาส่วนที่ไม่ได้ให้ จึงทำให้เกิดการต่อว่ากันและท้ายที่สุดก็นำมาสู่การทะเลาะและทำร้ายกัน จนต้องหาคนไถล่เกลี่ย ซึ่งก็คือมหาสมมตินั่นเอง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปล ทิฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กิตติธรรม, 2525), หน้า 150-160).

ในมหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปล ทิฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม 3 ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กิตติธรรม, 2525), หน้า 159-160.

“เกิดวิวาทแก่กันหาผู้ใดจงบังคับบัญชามิได้ฝูงชนทั้งหลายมาสะโมสรประชุมพร้อมกัน จึงตั้งสมเด็จพระมหาบุรุษราชเจ้า (พระโพธิสัตว์) ขึ้นเป็นอธิบดีมีพระนามกรชื่อว่า พระเจ้ามหาสมมุติราช”⁸

จะเห็นได้ว่า พระธรรมศาสตร์ได้นำความจากอัครัญญสูตรมาใช้อธิบายกำเนิดกษัตริย์องค์แรก โดยได้ตัดทอนเนื้อความส่วนที่ว่าด้วยกำเนิดจักรวาลออกไปเป็นจำนวนมาก ส่วนมูลเหตุการวิวาทกันนั้นก็ไม่ได้อธิบายไว้ ทั้งนี้คงเป็นเพราะความในพระธรรมศาสตร์สามารถอธิบายด้วยเหตุผลได้ว่ามนุษย์เมื่ออยู่ร่วมกันย่อมมีเหตุวิวาทเป็นธรรมดา จึงได้ตัดทอนมูลเหตุวิวาทในอัครัญญสูตรออกเสีย ความในพระธรรมศาสตร์นอกจากยกให้พระเจ้ามหาสมมุติราช คือ พระโพธิสัตว์แล้ว ยังได้พยายามเชื่อมโยงกษัตริย์ที่ปกครองในดินแดนต่างๆ ทั้ง 101 พระองค์ให้สัมพันธ์กับพระเจ้ามหาสมมุติราชกษัตริย์พระองค์แรก โดยการอธิบายว่ากษัตริย์ทั้ง 101 พระองค์นี้คือลูกหลานของพระเจ้ามหาสมมุติราช⁹ สำหรับการเชื่อมโยงองค์พระมหากษัตริย์กับพระเจ้ามหาสมมุติราชจะอภิปรายต่อไปข้างหน้า

เท่าที่กล่าวมาข้างต้น เกี่ยวกับกำเนิดของกษัตริย์พระองค์แรก จะเห็นลักษณะร่วมที่คล้ายคลึงกันหลายประการระหว่างความคิดที่ปรากฏในคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ และคัมภีร์ศาสนาพุทธ ขณะเดียวกันก็มีความแตกต่างบางประการ อย่างไรก็ตาม ข้อแตกต่างที่ปรากฏ เช่น การกล่าวว่างษัตริย์องค์แรกเป็นนักรบ แม้จะไม่ปรากฏอยู่ในอัครัญญสูตร แต่การทำหน้าที่เป็นผู้นำในการรบ ก็เป็นสิ่งที่ปฏิเสธไม่ได้ในทางปฏิบัติของพระมหากษัตริย์อยุธยา-รัตน โกสินทร์

ถ้าจะกล่าวกันไปแล้ว สาระอันว่าด้วยกำเนิดของพระมหากษัตริย์พระองค์แรกนี้สามารถนำมาอธิบายและชี้ให้เห็นถึงที่มาในการอ้างสิทธิธรรมและความชอบธรรมขององค์พระมหากษัตริย์ทั้งในทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมได้เป็นอย่างดี เนื่องจาก

1. พระมหากษัตริย์นั้นมีกำเนิดไม่ธรรมดา ถ้าพิจารณากำเนิดกษัตริย์องค์แรกจากคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ และคัมภีร์ของพุทธศาสนา จะเห็นว่าชาติกำเนิดมีทั้งที่เป็นเทพ คือ พระอินทร์ และโสมะ ที่เป็นคนธรรมดา ก็คือ ปรฤ มนุ และมหาสมมติในอัครัญญสูตร และที่มีสถานะเป็นพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ ในกรณีพระโพธิสัตว์นี้พิจารณาไปแล้วอาจจะมีสถานะก้ำกึ่งระหว่างเทพกับมนุษย์ นั่นคือเป็นผู้มีบุญบารมีและอยู่ระหว่างบำเพ็ญเพียรที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าสืบไปในอนาคต

⁸“พระธรรมศาสตร์,” ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 1, มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ผู้จัดพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 9.

⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-11.

แม้จะบอกว่า ปฤถ ก็มนุษยชนแรกที่ได้รับการสถาปนาให้ขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่สิ่งที่เขาทำเช่น การทำพื้นแผ่นดินให้ราบเรียบ การปราบสิ่งเลวร้ายต่างๆในโลก ทำให้เห็นว่า สถานะของปฤถนั้น ไม่ใช่มนุษยธรรมคาทั่วไป เช่นเดียวกับมนู การที่มนูเดินทางไปยังที่ต่างๆของโลกเพื่อทำให้มนุษยชนกลับมาประพฤติในสิ่งที่ถูกต้องเที่ยงธรรมก็แสดงให้เห็นว่า มนุนั้นไม่ใช่ มนุษย์ธรรมคาเช่นกัน หรือถ้าจะมองข้ามการกระทำอันเกินมนุษย์ของปฤถ ก็จะพบว่าผู้ที่สถาปนา ปฤถขึ้นเป็นกษัตริย์นั้นคือบรรดามหาฤาษีผู้ทรงฤทธิ์ ส่วนมนูหลังจากที่ตกลงรับเป็นกษัตริย์แล้ว เขาก็ได้รับการประสิทธิ์ประสาทให้มีพลังอำนาจ ด้วยอำนาจของมนูซึ่งเหมือนกับพระอินทร์ ทำให้ ผู้คนในโลกมีความหวาดกลัวและเริ่มที่จะปฏิบัติหน้าที่ของตน¹⁰

ส่วนมหาสมมติในอัครคัมภีร์สุตฺร ถ้าพิจารณาอย่างผิวเผินจะเป็นเพียงสัตว์ คนหนึ่งในบรรดาสัตว์ทั้งหลาย แต่เมื่อพิจารณาลงไปในรายละเอียด มหาสมมติมีความโดดเด่นกว่า สัตว์อื่น เพราะมีรูปร่างกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใส และมีศักดิ์ใหญ่กว่า

เรื่องราวอันเกี่ยวกับกำเนิดที่สูงส่งศิศธรรมคาของกษัตริย์พระองค์แรกนี้ เมื่อ ถูกส่งต่อหรือนำมาเชื่อมโยงกับกษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ในดินแดนต่าง ๆ ก็ย่อมทำให้สถานภาพของ กษัตริย์เหล่านั้นสูงส่งตามไปด้วยในฐานะทายาทของกษัตริย์ผู้ทรงบุญญาฤทธิ์ สำหรับอยุธยาความคิด ดังกล่าวนี้เห็นได้จากหลักฐานอย่างน้อย 2 ชิ้น คือ พระธรรมศาสตร์ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น และเห็น จากความในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับฟาน ฟลิต ที่เล่าถึงตำนานปรัมปราเกี่ยวกับกษัตริย์ พระองค์แรกคือ พระธรรมมิกราชเจ้าว่า พระองค์ไม่เพียงสร้างอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่เท่านั้น แต่ยังเป็น ผู้ออกกฎหมายและหลักศาสนาสำหรับใช้ในดินแดนของพระองค์ด้วย พระองค์เป็นผู้ทรงไว้ ซึ่งความยุติธรรมรอบคอบและแข็งแรง ทรงสามารถยึดดินแดนและเมืองต่างๆไว้ภายใต้พระราช อำนาจ ทรงเป็นจักรพรรดิเหนือพระเจ้าแผ่นดิน 101 พระองค์ ตำนานอีกเรื่องหนึ่ง ฟาน ฟลิต เล่าว่าผู้สร้างอาณาจักรสยามคนแรกคือ พรหมเทพ เป็นผู้ตั้งกฎหมายและก่อตั้งศาสนา แต่เนื่องจาก ความชั่วร้ายและคดโกงของมนุษย์ พรหมเทพได้สละราชอาณาจักรและตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดิน ตำนานสุดท้ายที่ฟาน ฟลิน เล่าคือ พระพุทธเจ้าเป็นผู้สร้างอาณาจักรสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เป็นผู้ออกกฎหมายและตั้งศาสนา พระองค์ทรงได้ส่วยพระชาติถึง 500 ชาติ¹¹ เรื่องเล่าของฟาน ฟลิต เรื่องแรก และเรื่องสุดท้ายถ้าพิจารณาไปแล้ว คงได้อิทธิพลจากพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา โดย นำเรื่องพระธรรมมิกราชเจ้าไปผูกติดกับเรื่องราวของมหาสมมติ ส่วนเรื่องสุดท้ายนั้น ใช้วิธีการ

¹⁰J. Gonda, "Ancient Indian kingship from the religious point of view," *Numen* 4, 2 (April 1957): 153.

¹¹ฟาน ฟลิต, "พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182," ใน *รวมบันทึกประวัติศาสตร์ อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต) (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2546),* หน้า 171-173.

ยกพระพุทธเจ้า หรือถ้าจะกล่าวให้ถูกต้องคือ ยกพระชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้าขึ้นมาเป็นกษัตริย์เลย ถ้าจะกล่าวกันไปแล้ว ตำนานเรื่องสุดท้ายนี้ออกจะคล้ายคลึงกับความในพระธรรมศาสตร์ไม่น้อย เพราะความในพระธรรมศาสตร์นั้น ยกให้พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้ามหาสมมุติราช ส่วนเรื่องเล่าที่สองจะค่อนข้างไปทางคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์ค่อนข้างมาก

ถ้าเรื่องเล่าต่างๆของฟาน ฟลิต คือเรื่องที่เป็นที่รับรู้กันทั่วไปในสังคมอยุธยา แม้จะในฐานะนิทานปรัมปราก็ตาม (ฟาน ฟลิต เองก็คิดเช่นนี้) แต่ผู้ที่น่าจะได้ประโยชน์จากเรื่องเล่าเหล่านี้ก็คือ องค์พระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งสามารถอ้างว่าสืบทอดเชื้อสายมาจากกษัตริย์พระองค์แรกนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม การอ้างอิงชาติกำเนิดให้สัมพันธ์กับกษัตริย์พระองค์แรกนั้น ไม่ใช่วิธีการเดียวที่พระมหากษัตริย์ใช้อธิบายสิทธิธรรมทางการปกครองของพระองค์ ในสมัยอยุธยา-ต้นรัตนโกสินทร์ การอ้างสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์ยังได้ใช้วิธีการเชื่อมโยงองค์พระมหากษัตริย์เข้ากับเทพเจ้าต่างๆในศาสนาพราหมณ์และพระพุทธเจ้าอีกด้วย ทั้งนี้จะสังเกตการอ้างอิงดังกล่าวนี้ได้จากพระนามของพระมหากษัตริย์ ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ จะได้อภิปรายในหัวข้อต่อไป

2. พระมหากษัตริย์ก่อกำเนิดขึ้นมาเนื่องจากสภาวะอันไม่สงบของสังคม จะเห็นได้ว่า ทั้งปฤถุ มนุ มหาสมมติ หรือพระเจ้ามหาสมมุติราช ล้วนได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ก็เพราะเหตุความวุ่นวายต่างๆที่เกิดขึ้นในสังคมหรือในโลกทั้งสิ้น ถ้าจะกล่าวไปแล้ว ทั้งศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ ต่างมีความคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ตรงกัน คือ มนุษย์โดยธรรมชาติเป็นคนบาป มีกิเลส ตัณหา และความโลภอยู่ในกมลสันดาน และถ้าไม่มีมาตรการป้องกันแก้ไขแล้ว ก็จะเกิดสภาพอนาธิปไตยขึ้น มาตรการแก้ไอนั้นมีอยู่ 2 ด้าน คือ ทางศีลธรรมและทางโลก ทางศีลธรรมนั้นได้แก่ศาสนา และทางโลกได้แก่รัฐบาลหรือผู้ปกครองที่ทำการปกครองอย่างเด็ดขาด โดยอาศัยกฎหมายและการลงโทษ ฉะนั้นผู้ปกครองหรือกษัตริย์จึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นที่สุดของสังคม¹² ด้วยความจำเป็นดังกล่าวทฤษฎีการเมืองการปกครองของอินเดีย จึงกล่าวว่า แม้จะมีกษัตริย์ที่โหดร้าย เอาแต่ใจ และไม่มีคุณธรรมปกครอง กระนั้นก็ยังดีกว่า ไม่มีผู้ปกครอง เพราะการไม่มีผู้ปกครองถือเป็นสิ่งที่เลวร้ายกว่า¹³

¹² สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิชย์, *ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523), หน้า 9.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10; John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, pp. 4-6.

การให้ความสำคัญกับผู้ปกครองหรือกษัตริย์ในฐานะผู้ป้องกันสภาพอนาธิปไตย ทำให้ความคิดทางการเมืองที่สำคัญบางประการเกิดขึ้น และความคิดที่สำคัญที่สุดก็คือเรื่องสิทธิ์และหน้าที่¹⁴ แต่เรื่องสิทธิ์นั้นเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ไม่ชัดเจนในสังคมไทยและสังคมอินเดียโบราณ หรืออาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องสิทธิ์ตามธรรมชาติไม่มีอยู่ หากมีแต่หน้าที่ตามธรรมชาติ¹⁵ วิธีคิดเรื่องหน้าที่ตามธรรมชาติโดยเฉพาะอย่างยิ่งหน้าที่ของประชาชนที่พึงมีต่อพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครอง ล้วนเป็นสิ่งที่ช่วยเสริมสร้างสิทธิธรรมทางการปกครองให้กับพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี และเมื่อกระบวนการคิดดังกล่าวมีกฎหมายเป็นเครื่องรองรับก็ยิ่งทำให้การอ้างอำนาจอันชอบธรรมทางการปกครองของพระมหากษัตริย์มีความหนักแน่นมากขึ้น

ส่วนกรณีโสมะและพระอินทร์ แม้จะไม่ได้ถูกแต่งตั้งขึ้นมาเนื่องจากความไม่สงบของโลกมนุษย์ แต่มูลเหตุที่ต้องตั้งเทพ 2 องค์นี้ ก็เป็นผลจากสงครามระหว่างเทพกับอสูร ดังนั้นโสมะและพระอินทร์จึงมีสถานะเป็นราชาซึ่งเป็นผู้ดำเนินการรบ คตินี้ไม่พบในคัมภีร์ฝ่ายพุทธ เนื่องจากอัครกัณฐสูตรให้ความสำคัญกับจลาจล ซึ่งมาจากภายในสังคมเอง¹⁶

แม้อัครกัณฐสูตรไม่ได้กล่าวถึงบทบาทการเป็นผู้ดำเนินการรบของพระมหากษัตริย์ แต่สถานะการเป็นจอมทัพของกษัตริย์นับตั้งแต่สมัยอยุธยามาก็คงเป็นสิ่งที่ปฏิเสธไม่ได้

¹⁴John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, p. 7.

¹⁵สมบัติ จันทรวงศ์ และชัชชนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย*, หน้า 10-11.

¹⁶เป็นที่น่าสังเกตว่า หน้าที่ของราชา ตามคติอินเดียโบราณให้ความสำคัญกับการรบ การทำลายศัตรู ดังความหลายตอนที่ปรากฏในราชনীติ เช่น “พระราชาทรงหลายจะต้องหาทางทำลายศัตรูทุกเวลาและทุกวิถีทางไปตามลำดับขั้นตอนโดย ๑. การเจรจากัน ๒. การใช้ทรัพย์บ่อนทำลาย ๓. การทำให้แตกสามัคคีกัน และ ๔. การใช้กำลัง” (ราชনীติ-ธรรมনীติ (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2537), หน้า 134). แต่ราชาในอัครกัณฐสูตร คือ “ผู้เป็นใหญ่ย่อมยังชนเหล่าอื่นให้ยินดีโดยธรรม”

¹⁷วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ความรู้เรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์และกฎหมายเทียรบาล,” ใน *คู่มือเนื่องในโอกาสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเป็นประธานในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง กฎหมายตราสามดวง: แว่นส่องสังคมไทย เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในโอกาสที่กฎหมายตราสามดวงมีอายุครบ 200 ปี และเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในโอกาสที่ทรงครองสิริราชสมบัติปีที่ 60 ในพุทธศักราช 2548 และการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์หนังสือ กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ 13 กรกฎาคม 2548 ณ ห้องคริสตัลบอลรูม โรงแรมวันนารามา กรุงเทพมหานคร (ม.ป.ท., 2548), หน้า 11-12.*

นั้นหมายความว่า ในทางปฏิบัติแล้วกษัตริย์ของไทย ก็รับแนวคิดเรื่องราชาคือผู้นำในการรบบมาใช้ด้วยเช่นกัน เพียงแต่คติความเชื่อนี้จะขัดแย้งกับหลักการของศาสนาพุทธซึ่งเป็นศาสนาหลัก หรือกล่าวในอีกทางหนึ่ง อุดมการณ์พุทธอาจตอบสนองความต้องการของผู้ปกครองได้ในบางเรื่องแต่บางเรื่องก็ต้องนำคติความเชื่ออื่นมาเป็นแนวทาง แต่ทั้งนี้อุดมการณ์พุทธถือเป็นอุดมการณ์หลักของสังคม

3. พระมหากษัตริย์ได้รับการแต่งตั้งขึ้นมาเพื่อปกป้องและดูแลทุกข์สุขของประชาชน ความในข้อนี้สัมพันธ์กับข้อที่แล้ว เมื่อกษัตริย์พระองค์แรกก่อกำเนิดขึ้นมาเนื่องจากสภาพอนาธิปไตย หน้าที่ของพระองค์คือการปกป้องประชาชนที่ได้รับความทุกข์ร้อน และดูแลให้ประชาชนกินดีอยู่ดี หรือทำให้บ้านเมืองกลับมาอยู่ในสภาพอุดมสมบูรณ์ เช่น การที่ปฤถุได้ทำหน้าที่ผู้พิทักษ์แม่พระธรณี หรือตั้งทีมหาคาพย์มหากาธะกล่าวว่า ปฤถุได้ทำให้ประชาชนดำรงชีวิตอยู่อย่างอิสระไม่ต้องหวาดกลัวโรคภัยไข้เจ็บ ทุพภิกภัยต่างๆ ในกรณีของมनु มनुได้ลงโทษสิ่งชั่วร้ายต่างๆ และทำให้มนุษย์กลับมาสู่ความถูกต้องเที่ยงธรรม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งมनुได้ใช้การลงทัณฑ์ (ผ่านกฎหมาย) เพื่อทำให้สังคมกลับมาสู่สภาพที่สงบสุข เมื่อพิจารณาหน้าที่ของกษัตริย์พระองค์แรกที่ปรากฏในคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ จะเห็นได้ว่า กษัตริย์นอกจากต้องทำหน้าที่ปกป้องประชาชนแล้ว พระองค์ยังต้องรับผิดชอบกับสภาพความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองด้วย

ส่วนในอัครคัมภีร์ และพระธรรมศาสตร์ มหาสมมติกษัตริย์พระองค์แรกได้รับการแต่งตั้งขึ้นมาเพื่อระงับข้อพิพาทต่างๆ ที่เกิดขึ้นเท่านั้น พระองค์ (มหาสมมติ) ไม่ได้มีส่วนรับผิดชอบต่อความอุดมสมบูรณ์ใดๆ ของบ้านเมือง**

เมื่อกษัตริย์คือผู้ที่ประชาชนพร้อมใจกันเลือกขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ปกป้องดูแลทุกข์สุขและระงับจลาจล สิทธิธรรมและพระราชอำนาจของพระองค์จึงเกิดขึ้นตามมา***

*คำว่า “กษัตริย์ของไทย” ในที่นี้ หมายถึง กษัตริย์ในสมัยอยุธยาจนกระทั่งถึงรัชกาลปัจจุบัน (รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2540 หมวด 2 มาตรา 10 เขียนไว้อย่างชัดเจนว่า พระมหากษัตริย์ทรงดำรงตำแหน่งจอมทัพไทย)

**แม้ในอัครคัมภีร์ จะไม่ได้อธิบายถึงความรับผิดชอบของกษัตริย์ต่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง แต่ความบางตอนในพระราชพงสาวดารที่กล่าวถึงการประกอบพิธีไถ่ น้ำ หรือการประกอบพระราชพิธีจรดพระนังคัล ล้วนเป็นการชี้ให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ต้องมีส่วนเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่และปากท้องของประชาชน

***ในทัศนะของ จอห์น ดับบลิว สเปลแมน การพร้อมใจกันเลือกผู้ปกครองของประชาชนในทางพุทธศาสนาถือเป็นสัญญาประชาคม เนื่องจากมหาสมมติได้รับอำนาจจากประชาชน ส่วนมनुนั้น การได้รับเลือกขึ้นมาไม่ถึงเป็นสัญญาประชาคม เป็นแต่เพียงข้อตกลง เนื่องจากมีคนเพียงบางส่วนเท่านั้นที่เดือดร้อนกับสภาวะอนาธิปไตย อีกทั้งมनुก็เป็นผู้ที่พระพรหมมอบหมายให้ขึ้นมาเป็นผู้ปกครอง ไม่ใช่บุคคล ที่ประชาชนพร้อมใจกันเลือกขึ้นมาเหมือนมหาสมมติ (John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, pp. 21-22). ขณะที่ปฤถุเองนั้นก็ได้รับการแต่งตั้งให้ขึ้นเป็นกษัตริย์ไม่ใช่ประชาชนเลือกขึ้นมา

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่า การขึ้นมาเป็นผู้ปกครองนั้น ประชาชนจะต้องนำผลผลิตมาให้กับผู้ปกครองเพื่อแลกเปลี่ยนกับความคุ้มครอง เช่น มนุ ที่ราษฎรจะต้องนำข้าว 10 ส่วน หรือส่วนแบ่งจากการทำงาน 4 ส่วนมาแลกเปลี่ยน หรือมหาสมมติ ประชาชนก็จะต้องนำข้าวสาธิตมาให้ แลกกับการขอให้มหาสมมติขึ้นมาทำหน้าที่ผู้ปกครอง มองในแง่หนึ่งผู้ปกครองทำหน้าที่ปกป้องประชาชนแลกเปลี่ยนกับภาษีหรือค่าจ้างที่ประชาชนต้องจ่ายนั่นเอง¹⁷ การสร้างกรอบความคิดที่ทำให้ประชาชนมีหน้าที่ต้องจ่ายผลผลิตหรือเสียภาษีอากรประเภทต่างๆ เพื่อแลกเปลี่ยนกับการปกป้องคุ้มครองทำให้สิทธิธรรมทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์บังเกิดขึ้น

เท่าที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าคำอธิบายเรื่องกำเนิดกษัตริย์พระองค์แรกคือ ที่มาของสิทธิธรรมด้านต่างๆขององค์พระมหากษัตริย์ และคำอธิบายชุดเดียวกันนี้ก็มีส่วนเป็นอย่างมากในการทำให้ผู้คนในสังคมตระหนักถึงความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ว่า พระมหากษัตริย์คือความจำเป็นของสังคมอันจะขาดเสียมิได้

2. พันธะและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์

คัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ กล่าวถึงองค์ประกอบของรัฐว่ามี 7 ประการคือ พระมหากษัตริย์ อำมาตย์ อาณาเขตของรัฐและประชาชน เมืองที่มีป้อมปราการล้อมรอบ ท้องพระคลัง

¹⁷J. Gonda, "Ancient Indian kingship from the religious point of view," *Numen* 3, 1 (January 1956): 46-51.

อรรถศาสตร์ มีความหมายตามตัวอักษรว่า ศาสตร์อันว่าด้วยอรรถ อรรถเป็นหนึ่งในสี่ของจุดมุ่งหมายของการเกิดเป็นมนุษย์ (ปุรุชารด) ซึ่งประกอบด้วย ธรรม อรรถ กาม และโมกษะ คำว่า อรรถนั้น หมายถึงทรัพย์สินหรือสิ่งพึงประสงค์ อย่างไรก็ตามคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเล่มนี้ มีความหมายกว้างกว่าทรัพย์สิน ธรรมาคือขยายวงจากทรัพย์สินส่วนบุคคลให้ครอบคลุม "แผ่นดิน" ซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของรัฐ และนอกจากจะรักษาแผ่นดินแล้วอรรถศาสตร์นี้ยังรวมถึง "การแสวงหาหรือการให้ได้มา" ซึ่งแผ่นดินอันเป็นเรื่องของการดำเนินการระหว่างรัฐด้วย คัมภีร์อรรถศาสตร์เป็นคัมภีร์อันเกี่ยวข้องกับการปกครอง ซึ่งเป็นที่รู้จักแพร่หลายกันดีในดินแดนที่ได้รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียเล่มหนึ่ง ความหลายตอนของอรรถศาสตร์ได้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ราชনীติที่แปลเป็นภาษาไทยด้วย (ราชনীติ คือ วิชาสำหรับพระราชเป็นคำแนะนำว่าควรจะทำปฏิบัติอย่างไรในฐานะผู้ปกครองบ้านเมือง) (วิสุทท์ บุชยกุล, "จัญญะ" ใน จตุตถันตนิยาจารย์, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เฟื่องฟ้า พรินต์ติ้ง, 2547), หน้า 34, 35; Kautilya, *The Arthashastra*, L.N. Rangarajan, ed., trans. (New Delhi: Penguin Books, 1992), p. 13-14).

กองทัพ และพันธมิตร¹⁸ องค์ประกอบทั้ง 7 นี้ ต่างมีความสำคัญและต้องอาศัยกันและกัน¹⁹ อีกทั้งเป็นองค์ประกอบที่ช่วยรักษาให้การเมืองอยู่ในสภาวะสมดุล แต่ในบรรดาองค์ประกอบทั้ง 7 นี้ กษัตริย์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดของรัฐ²⁰ เพราะกษัตริย์คือเนื้อหาสาระของรัฐ²¹ ดังนั้นความหลากหลายตอนในคัมภีร์วรรคศาสตร์ของเกาฏิลยะ จึงมักกล่าวว่า กษัตริย์คือรัฐ หรือใช้คำว่ากษัตริย์ในความหมายของรัฐ²² เมื่อกษัตริย์มีความหมายเท่ากับรัฐหน้าที่ของกษัตริย์ก็คือหน้าที่ของรัฐด้วย สำหรับพันธะและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในที่นี้จะแบ่งการพิจารณาออกเป็น 3 ด้านคือ

1. พันธะและหน้าที่เริ่มแรก พันธะและหน้าที่ในประเด็นนี้มีที่มาจากคติความเชื่อเรื่องกำเนิดกษัตริย์พระองค์แรก ถ้าย้อนกลับไปพิจารณาเรื่องราวการเกิดกษัตริย์พระองค์แรกจากคัมภีร์พราหมณ์ และคัมภีร์ทางพุทธศาสนา จะพบว่า หน้าที่แรกเริ่มของกษัตริย์คือ การปกป้องผู้ทำดีลงทัณฑ์ผู้ทำความผิดหรือทำความชั่วและดูแลความยุติธรรมให้เกิดขึ้นในสังคม

หน้าที่ในการปกป้องประชาชนถือเป็นหน้าที่ที่สำคัญ คัมภีร์วรรคศาสตร์และมนุษยธรรมศาสตร์ กล่าวถึงหน้าที่นี้ของกษัตริย์ไว้เสมอ สำหรับเกาฏิลยะแล้ว กษัตริย์นอกจากเป็นผู้ปกป้องประชาชนแล้วยังคือผู้ปกป้องแผ่นดินด้วย ถ้ากษัตริย์ทำหน้าที่ปกป้องประชาชนด้วยความยุติธรรมตามหลักกฎหมาย กษัตริย์พระองค์นั้นก็จะได้ขึ้นสวรรค์ และถ้ากษัตริย์พระองค์ไหนทำในสิ่งตรงกันข้ามก็จะมีโอกาสได้ขึ้นสวรรค์²³ สำหรับมโนการปกป้องประชาชนถือเป็นกฎสูงสุด

¹⁸Kautilya, *The Arthashastra*, L.N. Rangarajan, ed., trans. (New Delhi: Penguin Books, 1992), p. 119.

¹⁹คัมภีร์มนุษยธรรมศาสตร์ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของรัฐ 7 ประการไว้เช่นกัน ได้แก่ ผู้ปกครอง ขุนนาง ข้าราชการ เมืองหลวง อาณาเขตของรัฐ พระคลัง กองทัพ และพันธมิตร (Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu : A new translation based on the critical edition by Patrick Olivelle*) (New York: Oxford University Press, 2004), p. 176).

¹⁹Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu : A new translation based on the critical edition by Patrick Olivelle* (New York: Oxford University Press, 2004), p. 176.; John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, p. 132.

²⁰Radhakrishna Choudhary, *Kautilya's political ideas and institutions* (Varanasi: The Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1971), p. 58; John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, p. 9.

²¹Radhakrishna Choudhary, *Kautilya's political ideas and institutions*, pp. 47, 58.

²²Ibid., p. 47; Kautilya, *The Arthashastra*, p. 141.

²³Kautilya, *The Arthashastra*, pp. 47, 377.

ของผู้เป็นกษัตริย์²⁴

หน้าที่ที่ดำเนินควบคู่กับการปกป้องประชาชนคือ การลงทัณฑ์ต่อผู้กระทำผิด ทัณฑ์ถือเป็นเครื่องมือของรัฐ/กษัตริย์ ในการขจัดปัญหาความไม่สงบเรียบร้อยที่เกิดขึ้นในสังคม (ทั้งนี้ต้องไม่ลืมว่ากษัตริย์พระองค์แรกเกิดขึ้นมาก็เนื่องจากสภาพอนาธิปไตย) โดยหลักการแล้วอำนาจ ในการลงทัณฑ์เป็นของกษัตริย์²⁵ และพระองค์จะใช้อำนาจนี้ผ่านกฎหมายอีกทีหนึ่ง ถึงแม้หน้าที่ ในการลงทัณฑ์จะเป็นของกษัตริย์²⁶ แต่คัมภีร์วรรคศาสตร์และมนูธรรมศาสตร์ก็เขียนไว้อย่างชัดเจนว่า พระองค์ต้องใช้พระราชอำนาจนั้นอย่างเป็นธรรม ไม่มีอคติหรือเอนเอียงเข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง และต้องลงโทษบุคคลที่ทำผิด แม้บุคคลนั้นจะเป็นเครือญาติของพระองค์เอง ถ้ากษัตริย์พระองค์ใด ทำตามกฎเกณฑ์ดังกล่าวนี้ได้ก็จะเจริญรุ่งเรือง แต่ถ้าทำไม่ได้ก็จะถูกทัณฑ์เหล่านั้นคืนสนอง²⁶

ฉะนั้น จะเห็นได้ว่า พันธะและหน้าที่ในการปกป้องและลงทัณฑ์ผู้กระทำผิด ต้องมาพร้อมกับ “ธรรม” เสมอ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งพระราชอำนาจในที่นี้เน้นที่การลงทัณฑ์ของ พระมหากษัตริย์ซึ่งต้องมีธรรมเป็นสิ่งกำกับเสมอ

ในทฤษฎีการเมืองอินเดียโบราณ ธรรมหมายถึง คุณธรรม ความดี การกระทำที่ ถูกต้องดีงาม กฎของธรรมชาติ ความจริงแท้ จริตประเพณี ความถูกต้อง กฎหมาย ขณะเดียวกัน ธรรมหมายถึงหน้าที่ที่คนแต่ละวรรณะพึงปฏิบัติด้วย ธรรมคือกษัตริย์ของกษัตริย์ดังนั้นจึงไม่มีอะไร สูงกว่าธรรม เพราะธรรมทำให้ผู้ที่อ่อนแอสามารถปกครองผู้ที่แข็งแรงกว่าได้²⁷ สำหรับธรรมที่สำคัญ ในศาสนาพุทธก็เช่น ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร สังคหวัตถุ ศีล 5 ศีล 8

²⁴Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, pp. 116-117.

²⁵สำหรับคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมนูธรรมศาสตร์ เมื่อกล่าวถึงหน้าที่ของกษัตริย์ บางครั้งก็จำต้องแยกแยะว่าหน้าที่นั้นคือ หน้าที่ของคณาภิษัตริย์หรือคือหน้าที่ของกษัตริย์ผู้เป็นประมุขแห่งรัฐ

²⁵Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, p. 107; Kautilya, *The Arthashastra*, p. 108; Radhakrishna Choudhary, *Kautilya's political ideas and institutions*, pp. 12, 47.

²⁶ในคัมภีร์ราชনীติหน้าที่ในการลงทัณฑ์ผู้กระทำผิดถือเป็นหน้าที่ประการแรกสุดของพระราช าทีก่อไว้ใญ่ยัญพิธีที่เป็นของกษัตริย์ทั้งหลาย โดยยัญพิธีที่กล่าวว่าเป็นของพระราชาทังหลายมี 5 ประการคือ 1. การลงโทษคนทำผิด 2. การยกย่องคนดี 3. การเพิ่มพระราชทรัพย์ด้วยวิธีการอันชอบธรรม 4. การไม่เข้าข้าง ฝ่ายใดในกรณีที่แตกต่างกันมีผลประโยชน์ด้วยกัน 5. การปกป้องคุ้มครองราชอาณาจักร (ราชনীติ-ธรรมনীติ, หน้า 9).

²⁶Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, pp. 107, 148; Kautilya, *The Arthashastra*, pp. 89-90.

²⁷Kautilya, *The Arthashastra*, p. 13; John W. Spellman, *Political theory of ancient India: A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, pp. 98-100; J. Gonda, "Ancient Indian kingship from the religious point of view," *Numen* 3, 1 (January 1956) : 54-55.

อย่างไรก็ดี เรื่องการลงทัณฑ์ คู่ก่อนข้างจะขัดแย้งกับความเชื่อในศาสนาพุทธ พอควร เพราะแม้แต่การลงโทษของมหาสมมติก็มีเพียงการว่ากล่าว ดิเตือน หรือรุนแรงที่สุด ก็คือ จับไล่ ฉะนั้นจึงดูเหมือนว่ากษัตริย์พุทธในอุดมคตินี้จะปกครองโดยไม่ใช้การลงทัณฑ์²⁸ แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ถือเป็นนิติประเพณีที่กษัตริย์ต้องสร้างความยุติธรรมให้เกิดขึ้นแก่บ้านเมือง โดยการลงโทษ ผู้กระทำผิด ในวรรณกรรมเรื่องมหากาพย์พุทธจริต ของมหากวีอัสวโหมย ที่กล่าวยกย่องพระเจ้าสิริสุทโธทนะว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีเมตตากล้าเลิศ พระองค์ก็ยังคงต้องลงโทษผู้กระทำผิด

“พระองค์ไม่เคยดำรัสให้ลงโทษถึงประหารแก่นักโทษใดๆเลย แม้จะทอดพระเนตรบุคคลผู้ต้องทัณฑ์ด้วยพระทัยพิโรธพระองค์ก็ไม่เคยทรงทำ พระองค์จะพระราชทานทัณฑ์กรรมก็แต่เพียงบางเบาเท่านั้น เพราะหากจะทรงปล่อยไปไม่ลงทัณฑ์ก็จะผิดนิติประเพณีแห่งราชอาณาจักร”²⁹

ส่วนคัมภีร์ราชินิติก็กล่าวย้ำเสมอว่ากษัตริย์มีหน้าที่ต้องลงทัณฑ์ต่อผู้กระทำผิด เพราะการละเลย ไม่ลงอาญาคนร้ายตามความผิด จะนำความพินาศมาถึงกษัตริย์ในท้ายที่สุด³⁰

การลงทัณฑ์นั้น จะกระทำผ่านบทลงโทษในคัมภีร์กฎหมาย ในสมัยอยุธยา ชาวต่างชาติที่เข้ามาเช่น ฟาน ฟลิต แชรแวงส กล่าวไว้ก่อนข้างสอดคล้องกันว่าอยุธยามีกฎหมายที่ดีมาก (แน่นอนว่ากฎหมายนี้ได้ใช้บังคับมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วย อย่างน้อยก็ถึง พ.ศ. 2348 (ค.ศ. 1805) แม้จะเหลือมาเพียง 1 ใน 10 ส่วนเท่านั้น) แต่ที่ไม่ดีคือผู้บังคับใช้กฎหมาย มักทำหน้าที่อย่างไม่สุจริตและเที่ยงธรรม³¹ อย่างไรก็ตามคำกล่าวนี้ ก็สะท้อนให้เห็นการพยายาม

²⁸S.J. Tambiah, *World conqueror and world renouncer* (London: Cambridge University Press, 1976), p. 39.

²⁹มหากาพย์พุทธจริต เป็นวรรณกรรมที่ดีที่สุดเกี่ยวกับชีวประวัติของพระพุทธเจ้า แต่งโดยอัสวโหมย ซึ่งมีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับพระเจ้ากนิษกะ คือ ระหว่าง 50 ปีก่อนคริสตศักราชจนถึง พ.ศ. 100

³⁰อัสวโหมย, มหากาพย์พุทธจริต, แปลโดย กรุณา กุศลาสัย และเรื่องอุไร จูตเสน (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเกษม, 2492, พิมพ์ในงานพระเมรุจอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต 10 เมษายน 2493), หน้า 28.

³¹ดูรายละเอียดใน อนันตญาณ และคณามิสสกะ, ราชินิติพากย์บาลีและพากย์ไทย, แปลโดย กิม (ทอง) หงส์ลดารมภ์ (พระนคร: โรงพิมพ์ประจักษ์, 2509, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลโท พระยาศรีสุรราชภักดี (ม.ร.ว. ฉาย กำภู) มีนาคม 2509), หน้า 25.

³²ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 13-14; นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 80-81.

ทำหน้าที่ของกษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองแล้ว ให้ตราและตั้งกฎหมาย เพื่อทำให้เกิดความยุติธรรมขึ้นในสังคมด้วยเช่นกัน สำหรับกฎหมายที่กษัตริย์ปกครองแล้ว ให้ตั้งและตราขึ้น จะอยู่ในรูปของพระราชศาสตร์ คือเป็นพระราชวินิจฉัยและพระราชโองการในการชี้ขาดต่อคดีความต่างๆที่เกิดขึ้น แต่ทั้งนี้พระราชโองการของพระองค์ต้องมีความถูกต้องยุติธรรมมีมูลรากอ้างอิงอยู่ในจารีตประเพณีหรือในพระธรรมศาสตร์ (คัมภีร์พระธรรมศาสตร์) ซึ่งเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์และมีที่มาอันสูงส่ง³² (ดูบทที่แล้ว)

การทำหน้าที่ปกป้องและลงทัณฑ์แก่ประชาชนผ่านกฎหมายของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา สะท้อนให้เห็นจากพระราชกำหนดบทพระอัยการลักษณะต่าง ๆ ที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก (แน่นอนว่ากฎหมายเทียบบาลแทบจะไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับหน้าที่นี้ เนื่องจากกฎหมายเทียบบาลเป็นกฎหมายสำหรับรักษาเรือนพระเจ้าแผ่นดิน เนื้อหาของกฎหมายเทียบบาลจึงมุ่งเน้นหน้าที่ที่บุคคลพึงมีต่อกษัตริย์ และโทษทัณฑ์ที่จะได้รับถ้าทำผิด) ถ้าจะกล่าวกันไปแล้วพันธะและหน้าที่ในการปกป้องและลงทัณฑ์ของกษัตริย์เป็นสิ่งที่ดำเนินมาอย่างสืบเนื่อง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อพระองค์ทรงเห็นว่ากฎหมายพื้นเพอื่น จนเป็นเหตุให้เกิดความไม่ยุติธรรม

โดยทั่วไปแล้ว พระมหากษัตริย์มิได้ทรงเป็นผู้บัญญัติกฎหมาย พระองค์มีหน้าที่อำนวยความสะดวกคุ้มครองระวังให้การอำนวยความสะดวกเป็นไปได้ด้วยดี เนื่องจากถือกันว่ากฎหมายอยู่ในจารีตประเพณีและคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ผู้ทรงบุญฤทธิ์เป็นผู้แต่งขึ้น (ร. แลงการ์ด, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย เล่ม 1, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และวิภัลย์ พงศ์พนิตานนท์, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526), หน้า 42, 44) แต่ในระบบกฎหมายของอยุธยา - ดันรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์เกือบจะเป็นผู้ออกกฎหมายเองมากที่สุด ทั้งนี้เพราะได้มีการทำให้พระบรมราชวินิจฉัยพระบรมราชโองการสอดคล้องกับพระธรรมศาสตร์ (คัมภีร์พระธรรมศาสตร์) (ร. แลงการ์ด, "วิวัฒนาการแนวความคิดของกฎหมายในพม่าและสยาม," แปลโดย วิระดา สมสวัสดิ์ รวมบทความประวัติศาสตร์ 2 (มกราคม 2524) : 17; ชาญณรงค์ บุญหนุน, "พระธรรมศาสตร์," ใน นิติปรัชญาไทย ประกาศพระราชปรารภ หลักอันทฤษฎี พระธรรมศาสตร์ และ On the laws of Mu'ung Thai or Siam, วินัย พงศ์ศรีเพียร และวีรวัดย์ งามสันติกุล, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2549), หน้า 90).

³²ร. แลงการ์ด, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย เล่ม 1, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และวิภัลย์ พงศ์พนิตานนท์, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2526), หน้า 42, 44-45.

แก่ประชาชน พระองค์ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ชำระกฎหมาย เพื่อให้เกิดยุติธรรมแก่แผ่นดิน และเป็นประโยชน์แก่กษัตริย์ผู้จะดำรงแผ่นดินต่อไปในภายหน้า³³

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพระมหากษัตริย์ไม่สามารถทำหน้าที่ในการตัดสินคดีทุกคดีได้ด้วยพระองค์เอง พระมหากษัตริย์จึงต้องทรงแต่งตั้งบุคคลมาทำหน้าที่แทน (ในคัมภีร์ มนุษธรรมศาสตร์ก็ได้เขียนไว้อย่างชัดเจนว่า ถ้ากษัตริย์ไม่สามารถตัดสินคดีได้ด้วยพระองค์เองก็ควรตั้งพราหมณ์ที่มีความรู้ทำหน้าที่แทน)³⁴ โดยบุคคลผู้นั้นต้องมีคุณสมบัติเหมาะสม เป็นผู้รอบรู้และรู้จักปฏิบัติตามเหตุแห่งตราการ (ตุลาการ) อันว่าด้วยขั้นตอนและหลักปฏิบัติทั่วไปสำหรับผู้พิพากษาศตราการและอคติ 4 ประการที่ผู้พิพากษาและตราการมีพึงปฏิบัติ นอกจากนี้เป็นผู้รู้เหตุแห่งตราการแล้ว บุคคลผู้นั้นพึงต้องยึดถือจริยธรรมตามที่กำหนดไว้ในหลักอินทภาษ³⁵ อีกด้วย

2. พันธะและหน้าที่อื่น ๆ

2.1 หน้าที่ทางการปกครอง ถือเป็นหน้าที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งของกษัตริย์ หน้าที่ทางด้านนี้หมายรวมไปถึงหน้าที่ในการแต่งตั้งขุนนางข้าราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ทั้งฝ่ายทหาร

มูลเหตุที่นำมาสู่การชำระกฎหมายมาจาก กรณีพิพาทเป็นคดีหย่าร้างระหว่างนายบุญศรีช่างเหล็กหลวง กับอำแดงป้อม โดยนายบุญศรีได้มาถวญฎีการ้องทุกข์ต่อพระเจ้าอยู่หัวว่า อำแดงป้อมนอกใจทำชู้ด้วยชายอื่น แล้วกลับมาฟ้องหย่านายบุญศรีทั้งที่นายบุญศรีไม่มีความผิด นายบุญศรีจึงไม่หย่า แต่พระเกษมผู้พิพากษาศตราการให้หย่าได้ โดยอ้างบทกฎหมายที่เกี่ยวข้องว่า เป็นกรณีหญิงหย่าชายหย่าได้ การตัดสินเช่นนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเห็นว่าไม่ยุติธรรม จึงมีพระราชโองการให้เจ้าพญาพระคลังนำกฎหมาย ณ ศาลหลวง มาตรวจสอบกับฉบับหอหลวง และฉบับข้างที่ พบความตรงกันว่า “ชายหาผิดมิได้ หญิงขอหย่าท่านว่าเปนหญิงหย่าชายหย่าได้” ความอันพินเพื่อนเช่นนี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดเจ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้ชำระกฎหมาย (“ประกาศพระราชปรารภ,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 1-3).

³³“ประกาศพระราชปรารภ,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 1-5.

³⁴Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, p. 123.

³⁵หลักอินทภาษ คือ หลักจริยธรรมอันพึงยึดถือได้แก่ศีล 5 ศีล 8 และอคติธรรม 4 ประการ ที่ควรหลีกเลี่ยง ได้แก่ ฉันทาคติ (ความลำเอียงอันเกิดจากความรัก ความชอบและความยินดีในอามิสสินจ้าง) โทษาคติ (ความลำเอียงที่เกิดจากความโกรธ จะเอาโทษผู้อื่น) ภยาคติ (ความลำเอียงเพราะกลัวภัย) และโมหาคติ (ความลำเอียงเพราะความหลงละเมอ และความไม่รู้คืออวิชชา) หลักอินทภาษโดยเนื้อหาแล้วเป็นคำสอนของศาสนาพุทธ แต่กลับยกให้เป็นคำสอนของพระอินทร์ (รายละเอียดเพิ่มเติมใน “หลักอินทภาษ,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 35-37; วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ความสำคัญของ “กฎหมายตราสามดวง: แวนต์องสังคมไทย,” ใน กฎหมายตราสามดวง: แวนต์องสังคมไทย ผลงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ลำดับที่ 1 “สถานภาพการศึกษากฎหมายตราสามดวง”, หน้า 12-14.

และพลเรือน เพื่อมาช่วยบริหารราชการให้เป็นไปได้ด้วยดี³⁵ โดยบุคคลที่ได้รับการแต่งตั้งนี้ กษัตริย์ต้องเลือกมาจากผู้ที่มีคุณสมบัติเหมาะสม ข้อกำหนดคุณสมบัติที่เหมาะสมของผู้ดำรง ตำแหน่งต่าง ๆ นี้มีการกล่าวไว้ค่อนข้างมากในปุจฉาธรรม และคัมภีร์ราชনীติต่าง ๆ เช่น

“ขุนไคแสวงหาช่วย ขุนไคช่วยสินรอง ขุนไคปองแต่งกำ ขุนไคหน้า
หลังตรี ขุนไคริ้วการ ขุนไคชำนาญรู้จ่าย ขุนไคบ่า บ่ ให้เปลือง ขุนไค บ่ ให้
เคื่องใจราษฎร ขุนไค บ่ ให้ขาดสินรอง ขุนไค บ่ ให้หมองใจให้ ขุนไค
ให้คนพัก ขุนไคชักพานิชประเทศ ขุนไครู้เทศโวหาร ขุนไคชำนาญตั้งนี้ สิบสี่
สิ่งบอกชี้ ชอบตั้งขุนคลัง”³⁶

หรือ

“พระราชพิงตั้งผู้มึคุณลักษณะต่อไปนี้เป็นผู้พิพากษา คือ 1. มีตระกูลดี
2. มีความประพฤติดี 3. มีคุณธรรมประจำใจ 4. มีความแม่นยำในต้วบท
กฎหมาย 5. มีปัญญาหลักแหลม และ 6. มีวิจารณ์ญาณในการตัดสินคดี”³⁷

เป็นที่น่าสังเกตว่าในคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ จะเน้นบทบาทของ
จารบุรุษไว้ค่อนข้างมาก โดยจารบุรุษเหล่านี้จะทำหน้าที่สืบราชการลับต่างๆ ให้กับพระมหากษัตริย์
ตำแหน่งจารบุรุษนี้ไม่พบในบริบทการบริหารการปกครองของไทย (แต่กษัตริย์จะแต่งตั้งให้ใคร
ทำหน้าที่สอดแนมให้พระองค์เป็นอีกเรื่องหนึ่ง) ตำแหน่งที่ใกล้เคียง เห็นจะเป็นตำแหน่งยกกระบัตร
ซึ่งออกไปทำหน้าที่เป็นหูเป็นตาให้กับกษัตริย์ตามหัวเมืองต่างๆ แต่ตำแหน่งนี้ก็มี การตั้งกันอย่าง
เปิดเผยไม่เป็นความลับแต่ประการใด

ในคัมภีร์อรรถศาสตร์ หน้าที่ของกษัตริย์ในทางการเมืองการปกครอง
จะครอบคลุมไปถึงนโยบายหรือการทูตกับเพื่อนบ้านและการทำสงครามด้วย ขณะที่หน้าที่ด้านนี้
ของกษัตริย์ไทยไม่มีเอกสารเขียนไว้อย่างชัดเจน

³⁵ ดูข้อสรุปเกี่ยวกับหน้าที่ต่างๆ ของพระมหากษัตริย์เพิ่มเติมได้ใน Radhakrishna Choudhary, *Kautilya's political ideas and institutions*, pp. 72-76. และดูรายละเอียดเกี่ยวกับคุณสมบัติ ข้อพึงปฏิบัติ หน้าที่ ของขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ ได้ ใน Kautilya, *The Arthashastra*, Part IV, Part VII.

³⁶ ปุจฉาธรรม เป็นเอกสารที่ค้นพบและคัดลอกมาจากหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส เมื่อปี พ.ศ. 2545 (ค.ศ. 2002) คาดว่าเป็นเอกสารที่เขียนในสมัยปลายอยุธยา ไม่ปรากฏหลักฐานว่าใครเป็นผู้แต่ง เนื้อเรื่องเป็นโอวาท ที่แต่งขึ้นเพื่อถวายองค์พระมหากษัตริย์

³⁶ ปุจฉาธรรม (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2545), หน้า 87.

³⁷ ราชনীติ-ธรรมনীติ, หน้า 220.

2.2 หน้าที่ดูแลการกินอยู่และปากท้องประชาชน หน้าที่ด้านนี้จะสัมพันธ์กับหน้าที่ของกษัตริย์พระองค์แรกที่ปรากฏขึ้นในโลก โดยเฉพาะปฤถุ ซึ่งมีหน้าที่ดูแลบ้านเมืองให้มีความอุดมสมบูรณ์ ปราศจากทุกภิกขภัยต่างๆ ควบคุมไปกับการทำหน้าที่ปกป้องให้บ้านเมืองมีความสงบสุข คัมภีร์อรรถศาสตร์เองก็ให้ความสำคัญกับหน้าที่ทั้ง 2 ประการนี้อย่างเท่าเทียมกัน และถือเป็นหน้าที่แรกที่ผู้เป็นกษัตริย์พึงกระทำ³⁸

สำหรับกษัตริย์ไทย หน้าที่ด้านนี้ได้กำหนดไว้อย่างค่อนข้างชัดเจนในธรรมหลัก 3 ประการ คือ ทศพิธราชธรรม ในส่วนที่ว่าด้วยทาน และความไม่เบียดเบียน จักรวรรดิวัตร ซึ่งเป็นธรรมที่เน้นการสงเคราะห์บุคคลและสัตว์ต่างๆ และราชสังคหวัตถุในข้อ สัสเมธ การทำหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรเพื่อการกินคือยู่ดี และสัมมาปาสะ การผูกใจราษฎรโดยการส่งเสริมให้มืออาชีพทำกินและค้าขาย การทำหน้าที่ดูแลปากท้องประชาชนในที่นี้ หมายรวมไปถึง การประกอบพิธีจรดพระนังคัล ในเดือน 6 เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่ชาวนา ซึ่งรายละเอียดของพิธีมีอยู่ในกฎหมายเทียรบาลด้วย และการประกอบพิธีไล่น้ำ เพื่อให้ น้ำลดจะได้เกี่ยวข้าวได้

อย่างไรก็ดี ยังมีหน้าที่อีกประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับปากท้องของราษฎร นั่นคือ หน้าที่การเก็บภาษีอากร ถ้าจะว่ากันไปแล้ว การเสียภาษีเป็นหน้าที่ที่ราษฎรพึงต้องกระทำเพื่อแลกเปลี่ยนกับความคุ้มครองจากกษัตริย์ ในเวลาต่อมาการเก็บภาษีอากรคงได้ขยายตัวไปสู่พ่อค้าที่เข้ามาค้าขายด้วย แม้ว่าการเก็บภาษีอากรของกษัตริย์เป็นสิ่งที่ยอมรับได้ (ในความเป็นจริงแล้ว การเสียภาษีอากรคือหน้าที่ของราษฎร) แต่การเก็บภาษีนั่น กษัตริย์ต้องรู้เทศกาลบ้านเมืองว่าปีนั้นเพาะปลูก ค้าขายได้มากน้อยเพียงใด และต้องรู้ด้วยว่าประชาชนจะเดือดร้อนแค่ไหนในการเรียกเก็บภาษี นั่นหมายความว่ากษัตริย์จะต้องมีคุณธรรมในการเรียกเก็บภาษีแต่พอควร

2.3 หน้าที่อบรมสั่งสอนหลักธรรมทางศาสนาให้แก่ประชาชน หน้าที่นี้ถือเป็นหน้าที่ในอุดมคติค่อนข้างมาก เมื่อนำวรรณกรรมคำสอนต่าง ๆ มาพิจารณาพบว่า หน้าที่การสั่งสอนธรรมแก่ประชาชนของกษัตริย์แทบจะไม่มีให้เห็นเลย ยกเว้นวรรณกรรมที่มีเรื่องราวอิงอยู่กับชาดก แต่ก็ยกหน้าที่ดังกล่าวไว้กับพระโพธิสัตว์ที่เสวยชาติเป็นกษัตริย์ ขณะที่คัมภีร์อรรถศาสตร์ถือว่าการทำให้ประชาชนทำตามธรรมะ (ธรรมะในที่นี้คือหน้าที่) ของตนเป็นสิ่งที่กษัตริย์ฉลาดรอบรู้พึงทำทั้ง โดยการใช้อำนาจบังคับและการทำเป็นตัวอย่าง³⁹

การทำหน้าที่ด้านนี้ของกษัตริย์นับตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 1 มีอยู่ 2 ลักษณะ ลักษณะแรกคือ การทำหน้าที่สนับสนุนให้แปล/แต่งวรรณกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา

³⁸ Kautilya, *The Arthashastra*, pp. 116, 118.

³⁹ ตัวอย่างวรรณกรรมทำนองนี้เช่น ทนท ไชยบัญญัติ

³⁹ Kautilya, *The Arthashastra*, p. 145.

เช่น มหาชาติคำหลวง ซึ่งแต่งสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเพื่อใช้สำหรับนักสวด สวดให้อุบาทกอุบาสิกาฟังเวลาไปอยู่บำเพ็ญกุศลที่วัด⁴⁰ หรือการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้แต่งไตรภูมิโลกวินิจฉลกถา เมื่อ พ.ศ. 2345 (ค.ศ. 1802) การให้ความสนับสนุนดังกล่าวนี้ ถือเป็นการทำหน้าที่สั่งสอนธรรมทางอ้อมเพื่อให้ประชาชนพ้นจากวิญญูสงสาร ลักษณะที่สองคือ การออกกฎหมายคุ้มครองศาสนสถาน พระภิกษุ สามเณร เช่น ห้ามเผาทำลายพระอุโบสถสังฆาราม ห้ามฆ่าสมณะสามเณร เผลออกทองทำลายพระพุทธรูป ผู้ล่วงละเมิดกฎหมายนี้จะถูกลงโทษอย่างรุนแรง⁴¹ หรือการออกกฎหมายให้ประชาชนยึดมั่นในศีลในธรรม เช่น ความในพระราชกำหนดใหม่ที่ออกครั้งรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2325 (ค.ศ. 1782) กำหนดให้ชนทุกชั้นตั้งอยู่กุศลกรรม 10 ประการ และให้ข้าทูลละอองสังวรในศีล 5 ศีล 8⁴² พระราชกำหนดที่ออกครั้งรัชกาลที่ 1 นี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นความพยายามทำหน้าที่อบรมสั่งสอนธรรมให้ประชาชนโดยตรง เพียงแต่มีข้อสังเกตว่า การทำหน้าที่ของรัชกาลที่ 1 นี้ ทรงใช้กฎหมายเป็นตัวบังคับ อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงการทำหน้าที่อบรมสั่งสอนธรรมแก่ประชาชน บทบาทของสมเด็จพระเจ้าตากสินในการตั้งพระสังฆราชราชาคณะ หลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า การสร้างพระวิหารกุฎิกว่า 200 กุฎิ ถวายพระสงฆ์ หรือแม้แต่การนิมนต์พระสงฆ์ฝ่ายเหนือมาดำเนินพิธีสูงเนินความบริสุทธิ์ของศีล⁴³ ก็มีอาจมองข้ามได้เช่นกัน แม้จะมีการมองกันว่าบางสิ่งที่พระองค์ทำไปนั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะพระสติวิปลาสก็ตาม

3. หน้าที่ตามกฎหมายเทียบบาล กฎมณเฑียรบาลได้กำหนดกิจและกาลที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติปฏิบัติในรอบวัน⁴⁴ ไว้ในพระราชานุกิจ ดันเค้าของพระราชานุกิจ น่าจะมีที่มาจากคัมภีร์อรรถศาสตร์ และคัมภีร์มนุธรรมศาสตร์ และได้นำมาปรับให้เข้ากับสภาพสังคมอีกทีหนึ่ง คัมภีร์อรรถศาสตร์กล่าวถึงการปฏิบัติพระราชานุกิจของกษัตริย์ไว้ว่า ถ้าเมื่อใดกษัตริย์ขยันขันแข็ง

⁴⁰วรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2529), หน้า (3)-(4).

⁴¹“พระไอยการลักษณะโจร,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 2, มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ผู้จัดพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 317-320.

⁴²“พระราชกำหนดใหม่,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา 3 ดวง เล่ม 3, มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ผู้จัดพิมพ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 411-415, 421-435.

⁴³“พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 487, 495.

⁴⁴จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “เอกสารประกอบการบรรยายเรื่อง “ธรรมเนียม ประเพณี และขนบนิยม ในราชสำนักสมัยอยุธยา” ม.ป.ท., ม.ป.ป., หน้า 21. (เอกสารอัครเสนา)

ในราชกิจ ราษฎรของพระองค์ก็จะมีความขยันขันแข็งในการทำงานด้วย ถ้ากษัตริย์ทรงคร้านในการปฏิบัติ ราชกิจพระองค์ก็จะเสียที่ต่อศัตรู ดังนั้นกษัตริย์จึงควรจะมีกษัตริย์ขยันขันแข็งในการประกอบราชกิจอย่างสม่ำเสมอ สำหรับราชานุกิจใน 1 วัน ขององค์กษัตริย์ตามคัมภีร์อรรถศาสตร์ จะแบ่งช่วงเวลากลับเป็น ช่วงกลางวัน กลางคืน ในแต่ละช่วงจะแบ่งเป็น 8 คาบ คาบเวลาละ 1.30 ชั่วโมง⁴⁵

กลางวัน

ช่วงแรก 1 ชั่วโมงครึ่งหลังพระอาทิตย์ขึ้น	รับรายงานเรื่องราชการ, ราชได้และราชจ่าย
ช่วงที่สอง 1 ชั่วโมงครึ่งหลังพระอาทิตย์ขึ้น	เสด็จออกเพื่อรับฟังฎีการายการในเมืองและหัวเมือง
ช่วงที่สาม 1 ชั่วโมงครึ่งหลังพระอาทิตย์ขึ้น	เวลาส่วนพระองค์ สรงน้ำ, เสวยพระกระยาหาร, ศึกษาเล่าเรียน
1 ชั่วโมงครึ่งก่อนเที่ยง	รับภยันาคารและของบรรณาการ : พิจารณาแต่งตั้งเสนาบดีและขุนนางตำแหน่งสูงอื่น ๆ และมอบหมายงานและหน้าที่ให้ทำ
ช่วงแรก 1 ชั่วโมงครึ่งหลังเที่ยง	ทรงพระราชสาส์นและหมายรับสั่ง : ปรึกษาราชการที่ปรึกษา : รับข้อมูลลับต่าง ๆ จากจารบุรุษ
ช่วงที่สอง 1 ชั่วโมงครึ่งหลังเที่ยง	(เวลาส่วนพระองค์-เวลาพักผ่อนหย่อนใจ, เวลาสำหรับการพินิจคิดพิจารณาต่าง ๆ
ช่วงที่สาม 1 ชั่วโมงครึ่งหลังเที่ยง	ตรวจทัพบ
1 ชั่วโมงครึ่งก่อนพระอาทิตย์ตก	ปรึกษาราชการกับเสนาบดีกลาโหม
วันสิ้นสุดพร้อมกับการสวดภาวนาคอนเซ็น	

กลางคืน

ช่วงแรก 1 ชั่วโมงครึ่งหลังพระอาทิตย์ตก	พูดคุยกับจารบุรุษ
ช่วงที่สอง 1 ชั่วโมงครึ่งหลังพระอาทิตย์ตก	เวลาส่วนพระองค์ - สรง, เสวยพระกระยาหาร, ศึกษาเล่าเรียน
3 ชั่วโมงก่อนเที่ยงคืนและช่วงแรก 1 ชั่วโมงครึ่งหลังเที่ยงคืน	เข้าห้องพระบรรทมโดยมีเสียนคนตรีบรรเลง, บรรทม
ช่วงที่สอง 1 ชั่วโมงครึ่งหลังเที่ยงคืน	หลังจากตื่นบรรทมด้วยเสียงประโคมดนตรี ; พินิจพิจารณาเหตุการณ์เมืองและทรงงาน
ชั่วโมงที่สาม 1 ชั่วโมงครึ่งหลังเที่ยงคืน	ปรึกษาราชการที่ปรึกษา ; ส่งจารบุรุษออกไปทำงาน
1 ชั่วโมงครึ่งก่อนพระอาทิตย์ขึ้น	ปฏิบัติกิจในเรื่องศาสนา, กิจต่าง ๆ ของฝ่ายในและกิจส่วนพระองค์ ; พบปะพระอาจารย์, ที่ปรึกษาเกี่ยวกับพิธีกรรมต่าง ๆ, ฟูโรหิต, หมอหลวง, หัวหน้าห้องเครื่องและโหราจารย์

ตอนพระอาทิตย์ขึ้น พระองค์ประกอบพิธีเจี๊ยนพระโค จากนั้นเสด็จพระราชดำเนินสู่พระราชสำนัก

⁴⁵Kautilya, *The Arthashastra*, pp. 147-148.

พระราชานุกิจของกษัตริย์ในคัมภีร์มनुธรรมศาสตร์มีความใกล้เคียงกับบรรดาศาสตร์เพียงแต่จะมีความค่อนข้างกระชับกว่า ไม่มีการแจกแจงเวลาละเอียดเท่าในบรรดาศาสตร์ โดยแบ่งราชกิจออกเป็นช่วงเช้า ช่วงบ่าย และช่วงเย็น พระราชานุกิจช่วงเช้าหลังจากตื่นบรรทมก่อนตะวันขึ้นแล้ว พระองค์ทรงปฏิบัติราชกิจส่วนพระองค์ ชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ ทำพิธีโหมธูปธูป แสดงการเคารพยกย่องพราหมณ์ที่รอบรู้พระเวททั้ง 3 จากนั้นเสด็จออกขังท้องพระโรงให้ราษฎรเฝ้า เมื่อราษฎรเฝ้าเสร็จแล้วพระองค์จะเสด็จปรึกษาราชกิจกับเหล่าเสนาอำมาตย์ทั้งหลาย พระราชานุกิจช่วงบ่าย หลังจากเสร็จภาระกิจในการปรึกษาหารือกับเสนาอำมาตย์แล้ว กษัตริย์ประกอบราชกิจส่วนพระองค์สร้างน้ำตอนเที่ยงวัน เสด็จยังที่ประทับส่วนพระองค์เสวยพระกระยาหาร และเสด็จพักผ่อนริยาบทกับเหล่าสนมนางใน หลังจากประทับพักผ่อนแล้ว เสด็จประกอบราชกิจต่อโดยทรงตรวจกองทัพ อาวุธ ยานพาหนะและหลุมพรางต่างๆ พระราชานุกิจช่วงเย็น หลังจากสวดภาวนาแล้ว กษัตริย์จะเสด็จไปที่พระราชฐานชั้นใน เพื่อรับฟังรายงานและข้อมูลลับต่างๆ จากบรรดาจารย์บรูษ เมื่อเสร็จภารกิจนี้แล้ว ก็เสด็จไปที่ประทับส่วนพระองค์เพื่อเสวยพระกระยาหารกับเหล่าพระสนมนางใน จากนั้นตำราวุพระอริยาบทด้วยการฟังดนตรีและเสด็จเข้าที่บรรทมในเวลาที่เหมาะสมเพื่อจะได้ตื่นพระบรรทมด้วยความสดชื่น คัมภีร์มनुธรรมศาสตร์เน้นว่า ถ้ากษัตริย์ทรงมีสุขภาพแข็งแรงก็ควรปฏิบัติตามกำหนดการเหล่านี้ แต่ถ้าพระองค์ประชวร ก็ควรมอบหน้าที่ทั้งหมดนี้ให้กับข้าราชการบริพารของพระองค์⁴⁶ จะเห็นได้ว่า พระราชานุกิจในคัมภีร์มनुธรรมศาสตร์มีความยืดหยุ่นมากกว่าในคัมภีร์บรรดาศาสตร์ และดูแล้วเป็นสิ่งที่ปฏิบัติตามได้ง่ายกว่าเนื่องจากไม่มีข้อแม้เรื่องเวลาเป็นตัวกำหนด

ในพระธรรมศาสตร์ของไทยได้กำหนดพระราชานุกิจของพระมหากษัตริย์ไว้อย่างคร่าว ๆ ดังนี้ เวลาเย็นทรงฟังสังคีตดนตรี ช่วงประณมยาม ฟังหลักกฎหมายและโบราณราชประเพณี มัชฌิมยามฟังยุดิธรรมประเพณี ปัจฉิมยาม เสด็จเข้าที่บรรทม เมื่อตื่นบรรทมแล้วเสด็จไปนมัสการพระรัตนตรัยเทพยดาต่างๆ จากนั้นเสด็จออกให้บุคคล 4 จำพวก คือ แพทย์ โหราจารย์ เชื้อพระวงศ์ และบัณฑิตผู้มีปัญญาเข้าเฝ้า จากนั้นจึงเสด็จออกท้องพระโรงพร้อมด้วยเหล่าอำมาตย์ ขุนนาง ข้าราชการ โหราจารย์เพื่อฟังอรรถคดี⁴⁷ ดูเหมือนว่า พระราชานุกิจในพระธรรมศาสตร์ของไทย จะเน้น

⁴⁶ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับพระราชานุกิจ หรือข้อที่พระมหากษัตริย์พึงกระทำในยามที่ต้องปรึกษาหารือกับบรรดาที่ปรึกษาต่าง ๆ ได้ ใน Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, pp. 108, 117-122.

⁴⁷“พระธรรมศาสตร์,” ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 14-15; ชาญณรงค์ บุญหนุน, “พระธรรมศาสตร์,” ใน นิติปรัชญาไทย ประกาศพระราชปราชญ์ หลักอินทภาษ พระธรรมศาสตร์ และ On the laws of Mu'ung Thai or Siam, วินัย พงศ์ศรีเพียร และวีรวลัย งามสันติกุล, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2549), หน้า 128-129.

ไปที่การฟังหลักกฎหมายและพิจารณาคดีค่อนข้างมาก ทั้งนี้คงเกี่ยวเนื่องกับการที่พระราชานุกิจนี้ ถูกเขียนไว้ในพระธรรมนูญซึ่งถือกันว่าเป็นที่มาหรือแม่บทของกฎหมาย

พระราชานุกิจที่ปรากฏในกฎหมายเทียบบาลของไทยมีดังต่อไปนี้⁴⁸

- “รุ่งแล้ว นาลิกา ๑ เสด็จพระที่นั่งมณฑล เบิกวัง สนมเฝ้า
 ๒ นาลิกา เสวยน้ำอยา แลกยา
 ๓ นาลิกา เสด็จห่อพระ เบิกวัง สนมตำรวจใน หฤไทยราชภัคดี
 ตำรวจนอก ตำรวจหัวเมืองเฝ้า
 ๔ นาลิกา เรียกพระกยาเสวย เสด็จเข้าพระบันทม
 ๕ นาลิกา หกนาลิกา เบิกใน
 ๖ นาลิกา ประภาษ
 ๗ นาลิกา เบิกขึ้นนั่งลูกเธอ หลานเธอ พระสนมแก่ พระสนมสาว ชแม่เล็ก
 ออกเจ้าใน ออกเจ้านอก แลพระกำนัลเฝ้า
 ๘ นาลิกา เบิกนอก ท้าวพญาณา ๑๐๐๐๐ ลงไปถึงนา ๘๐๐ พิกษา
 การแผ่นดิน ตัดสำนวน
 สิบนาลิกา ประภาษ
 ๑๑ นาลิกา เสด็จห่อพระ
 ๑๒ นาลิกา เสด็จพระที่นั่งใน ตรัสกิจฝ่ายใน
 คำแล้ว ทุ่ม ๑ เบิกนอกพิภษาการศึกษา
 ๒ ทุ่ม พิกษาการเมือง
 สามทุ่ม พิกษาเนื้อคดีโบราณ
 ๔ ทุ่ม เรียกพระกยาเสวย
 ๕ ทุ่ม เบิกโหรราชบัณฑิตยสนทนาธรรม
 ๖ ทุ่ม เบิกเสภาดนตรี
 ๗ ทุ่ม เบิกนิยาย
 ๘ ทุ่ม
 ๙ ทุ่ม เข้าพระบันทม หาประถมดินม่าน

⁴⁸วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ (กรุงเทพมหานคร: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, 2548), หน้า 143-145.

จะเห็นได้ว่า พระราชานุกิจที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลก็จะแบ่งเป็นช่วงกลางวัน กลางคืน แต่คาบเวลาในกฎมณเฑียรบาลนั้นจะแบ่งเป็นช่วงละ 12 คาบ คาบละ 1 ชั่วโมง ในช่วง วันหนึ่ง ๆ ราชกิจของกษัตริย์จะมีทั้งเวลาส่วนพระองค์ คือ เสวยพระกระยาหาร บรรทม เบิกเสภา คนตรี เบิกนิยาย เวลาปฏิบัติราชกิจ เช่น การเสด็จออกให้ขุนนางใหญ่น้อยเข้าเฝ้าเพื่อถวายรายงาน การทำหน้าที่พิพากษาข้อคดี การศึก การเมืองต่าง ๆ รวมทั้งการปฏิบัติราชกิจในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ ฝ่ายใน และเวลาที่จะทรงปฏิบัติกิจทางศาสนา เป็นต้น พระราชานุกิจที่กล่าวข้างต้นนี้คงเป็น ข้อกำหนดคร่าว ๆ ว่าในช่วงวันหนึ่ง ๆ พระมหากษัตริย์พึงทรงทำอะไรบ้าง มิได้หมายความว่า พระมหากษัตริย์ต้องปฏิบัติตามพระราชานุกิจนี้ทั้งหมด เมื่อพิจารณาไปแล้วพระราชานุกิจดังกล่าว จะให้เวลาพักผ่อนโดยเฉพาะช่วงเวลาบรณทมน้อยมาก คือ 4-5 ชั่วโมงต่อวัน (ระยะเวลาการบรรทมนี้ เท่ากับในคัมภีร์อรรถศาสตร์) แต่ทั้งนี้ช่วงเวลาตั้งแต่ 12 นาฬิกา ถึง 1 ทุ่ม อาจใช้เป็นเวลาสำราญ พระอริยบทบรรทมช่วงกลางวันได้ ที่กล่าวเช่นนี้เพราะในเอกสารของชาวต่างชาติที่เข้ามาในสมัย สมเด็จพระนารายณ์ล้วนกล่าวไว้สอดคล้องกันว่า พระองค์ทรงใช้เวลาช่วงบ่ายในการบรรทมด้วย สำหรับพระราชานุกิจในคัมภีร์อรรถศาสตร์ที่ให้เวลาการบรรทมของกษัตริย์ให้อยู่ที่วันละ 4 ชั่วโมง นั้น ถือว่าน้อยมาก และดูเหมือนว่ากษัตริย์ที่จะปฏิบัติตามพระราชานุกิจดังกล่าวได้คงเป็นกษัตริย์ ในอุดมคติมากกว่าจะเป็นกษัตริย์ที่ทรงดำรงพระชนม์อยู่ในโลกนี้จริง ๆ

อนึ่ง มีข้อน่าสังเกตว่า พระราชานุกิจตามคัมภีร์อรรถศาสตร์ให้ความสำคัญกับ จารนุรุษค่อนข้างมาก ส่วนในกฎมณเฑียรบาลได้กล่าวถึง การเบิกวังสนมตำรวจใน หฤไทย ราชภักดี ตำรวจนอก ตำรวจหัวเมือง เฝ้าเวลา 3 นาฬิกา พระราชานุกิจนี้เมื่อเทียบกับคัมภีร์อรรถศาสตร์ก็มีความเป็นไปได้เช่นกันว่า คือการให้บุคคลที่ทำหน้าที่สอดส่องความเป็นไปของบ้านเมืองทั้งที่อยู่ ในเมืองและหัวเมืองเข้าเฝ้าเพื่อรายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ

พระราชานุกิจของกษัตริย์นี้เป็นสิ่งที่ชาวต่างชาติให้ความสนใจค่อนข้างมาก บางคน ถึงกับจับขั้วที่ถืออย่างละเอียดว่า กษัตริย์อยู่ชยาโดยเฉพาะสมเด็จพระนารายณ์ทรงทำอะไรบ้าง ในแต่ละวัน แต่ข้อมูลที่ได้นั้นจะไม่ค่อยตรงกันนัก เช่น ฟาน ฟลีต กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดิน (สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) เสด็จออกขุนนางวันละ 3 ครั้ง ลา ดูแบร์ว่า (ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์) มีการประชุมราชมนตรีวันละ 2 ครั้ง ราว 10 โมงเช้าครั้งหนึ่ง กับราว 10 โมงเย็นอีกครั้งหนึ่ง (นับเวลา ตามแบบฝรั่งเศส) ส่วนแซรเวสได้อธิบายพระราชานุกิจไว้อย่างละเอียดว่า ทรงตื่นบรรทมเวลา

หฤไทย ในที่นี้น่าจะหมายถึง หลวงหฤไทย เจ้ากรมพลทันขวา ศักดินา 1000 ส่วนราชภักดีคงหมายถึง พระราชภักดีศรีรัตนราชสมบัติพิริยภาหะ เจ้ากรมพระราชสมบัติ ศักดินา 5000 (“พระไอยการตำแหน่งนาทหาร หัวเมือง,” และ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน,” ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 219, 242).

เจ็ดนาฬิกาตรง เสร็จแล้วสวดมนต์ หลังจากเสวยพระกระยาหารแล้ว เวลาแปดนาฬิกาจะเสด็จเข้าสู่ที่ประชุมคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน และประทับอยู่จนกระทั่งเที่ยงวัน เมื่อเสร็จการประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดินแล้วจะมีรับสั่งให้ตุลาการศาลหลวงชั้นผู้น้อยบางคนเข้าเฝ้าแล้วทรงซักถามคดีต่างๆ เวลาเที่ยงล่วงแล้ว เสวยพระกระยาหาร แล้วบรรทมจนถึงสี่โมงเย็น จากสี่โมงเย็นถึงแปดโมงเย็น เป็นเวลาพักผ่อนตามพระอัธยาศัย บางครั้งเสด็จลงพระราชอุทยาน หรือบางครั้งก็เสด็จไปเยี่ยมพระสนมฝ่ายใน แปดโมงเย็นเป็นเวลาที่เสด็จเข้าสู่ที่ประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน อีกวาระหนึ่ง ตามปกติการประชุมในตอนค่ำสงวนไว้สำหรับพิจารณาวินิจฉัยเรื่องสำคัญๆ ซึ่งได้มีผู้กราบทูลไว้แล้วเมื่อตอนเช้า เพื่อให้โอกาสแก่ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินได้มีเวลาครีครงอยู่อย่างรอบคอบตลอดยามกลางวัน และน้อยครั้งที่จะมีการเสนอเรื่องใหม่ขึ้นสู่การพิจารณาในตอนค่ำ นอกจากเป็นเรื่องเร่งด่วน การประชุมนี้กินเวลาไปถึงเที่ยงคืน จากนั้นจะเสด็จขึ้นเพื่อเสวยพระกระยาหาร ถ้ายังมีได้เสวยเมื่อแรกเข้าประชุม หรือไม่ก็ทรงเข้าที่พระบรรทม⁴⁹

ชิวซีซี ได้กล่าวถึงพระราชานุกิจของสมเด็จพระนารายณ์ไว้ว่า ดื่นบรรทมเวลาห้านาฬิกาแล้วเสด็จลงทรงบาตร เจ็ดนาฬิกาพระราชทานโอกาสให้คุณท้าวนางฝ่ายใน นางพระกำนัล จำ โขลน และคนอื่นๆ ในพระบรมมหาราชวังเข้าเฝ้า ต่อจากนั้นให้บรรดาผู้บังคับกองทหารล้อมวังเข้าเฝ้าทูลเกล้าฯถวายรายงาน ต่อไปจึงถึงคราวพวงขุนนางกับนายทหารเหล่าอาสาต่างประเทศทั้งหลายที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังทูลเกล้าฯถวายรายงาน ขุนศาลตุลาการในคดีที่มีการฟ้องร้องกันถึงที่สุดแล้วมาขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย สิบเจ็ดนาฬิกาโปรดให้บรรดาขุนนางผู้ใหญ่เข้าเฝ้า เที่ยงวันเสด็จไปเสวยพระกระยาหารร่วมกับสมเด็จพระราชธิดา พระภคินีและพระปิตุจฉา ระหว่างเสวยพระกระยาหารจะมีการนำคำพิพากษาคดีอาญาขึ้นทูลเกล้าฯขอรับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย หลังเสวยพระกระยาหารมีอีกกลางวันแล้ว เสด็จเข้าห้องบรรทมถึงสี่โมงเย็น หกโมงเย็นถึงสามทุ่มพระราชทานพระบรมราโชกาสให้ขุนนางผู้ใหญ่เข้าเฝ้า เวลาสิบโมงเย็น (สี่ทุ่ม) ถึงตีสองเป็นเวลาประชุมราชการลับ จากนั้นเสด็จเข้าห้องพระบรรทม⁵⁰

⁴⁹ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 30; เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), หน้า 456; นิโกลาส์ แชรแวง, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 262-267.

⁵⁰เดอ ชิวซีซี, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2516), หน้า 432-435.

บันทึกสำเนาภคัยตรีสุลยมาน บันทึกพระราชานุกิจของสมเด็จพระนารายณ์ว่า พระองค์ทรงแบ่งเวลากลางวันและกลางคืนไว้เป็นส่วนสัด ทรงบรรทมไม่เกิน 5 ชั่วโมง โดยเริ่มบรรทมเวลาใกล้รุ่งแล้วทรงตื่นหลังจากตะวันขึ้นแล้ว 2 ชั่วโมง เมื่อดันแล้วทรงสรงเปลี่ยนพระภูษาแล้วเสด็จไปกราบพระพุทธรูปที่วัด รวมทั้งรูปปั้นของพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งที่มีชีวิตอยู่ (?) หรือตายไปแล้ว จากนั้นเสด็จไปยังที่ประทับพิเศษเพื่อให้บรรดาแพทย์เข้าเฝ้า เสร็จจากนี้ เสด็จไปอีกห้องหนึ่งให้เจ้าหน้าที่ชั้นสูงเข้าเฝ้า เพื่อจะได้ทรงทราบว่ามีการสำคัญอันใดบ้าง ถ้ามีก็ทรงมีรับสั่งทันที ต่อจากนั้นเสด็จไปท้องพระโรงซึ่งมีเสนาบดีตั้งแต่ชั้น พู (ไม่ทราบแน่ชัดว่าหมายถึงตำแหน่งใด แต่คงเป็นขุนนางชั้นสูง) เข้าเฝ้า ต่างก็ทูลเรื่องราวลมหันตามลำดับของฐานะ ถ้าทรงโปรดผู้ใดก็ทรงมีรับสั่งให้ทำงานที่สำคัญ หรือทรงเลื่อนตำแหน่ง จากนั้นโปรดฯให้พอลคอนเข้าเฝ้า ช่วบ่ยเสด็จเข้าที่ประทับเสวยพระกระยาหาร หลังจากเสวยแล้วทรงพักผ่อนจนบ่ายคล้อย จึงมีรับสั่งให้ชาวอิหร่านหรือพอลคอนเข้าเฝ้า ทรงตรัสสนทนากันเรียบร้อยแล้วเสวยพระสุธารส⁵¹

พระราชานุกิจของสมเด็จพระนารายณ์ที่บันทึกโดยชาวต่างชาตินี้ ก่อนข้างจะคล้ายคลึงกัน ที่แตกต่างเป็นเรื่องรายละเอียดและช่วงเวลาที่ทำการต่าง ๆ แต่มีข้อสังเกตที่น่าสนใจดังกล่าวมาแล้วข้างต้นคือ ระยะเวลาการบรรทมแม้จะมีเพียง 5-6 ชั่วโมง แต่ก็มีความช่วงบ่ายที่ทรงสามารถใช้เวลาส่วนพระองค์ประทับพักผ่อนได้

ส่วนพระราชานุกิจที่ปรากฏในหลักฐานอื่นของไทย เช่น คำให้การขุนหลวงหาวัด⁵² พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ก่อนข้างจะมีรายละเอียดปลีกย่อยน้อยกว่าในกฎมณเฑียรบาลและทอดเวลาแต่พระราชกิจนานกว่า เช่น รัชกาลที่ 1 ทรงเริ่มปฏิบัติพระราชกิจในเวลา 10 นาฬิกา โดยก่อนหน้านั้นคือเวลา 9 นาฬิกาเสด็จทรงบาตร พระราชกิจในช่วง 10-12 นาฬิกาคือ เสด็จท้องพระโรงเลี้ยงภัตตาหารพระสงฆ์ จากนั้นให้ชาวพระคลังมหาสมบัติกราบบังคมทูลรายงานการจ่ายเงิน แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง ข้าราชการ กรมพระตำรวจเข้าเฝ้าถวายรายงานชำระความฎีกา แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าประภาษด้วยอรรถคดี เทียงวันถึง 18 นาฬิกา เป็นช่วงเสวยพระกระยาหาร ประภาษราชกิจฝ่ายใน เข้าที่บรรทมสำราญพระอริยาบถ จากนั้นเวลา 19 นาฬิกา จึงเสด็จออกท้องพระโรงอีกครั้ง ทรงสดับพระธรรมเทศนา ชาวพระคลังกราบบังคมทูลรายงานจ่ายสิ่งของต่างๆ มหาเด็กรายงานการก่อสร้าง พระอาการเข้านาย

⁵¹ศิริเรก กุลสิริสวัสดิ์, ผู้แปล, ฉบับย่อสำเนาภคัยตรีสุลยมาน (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 47, 48.

⁵²รายละเอียดใน คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2502), หน้า 418-419.

พระราชอาณา ข้าราชการผู้ใหญ่ที่ป่วย จากนั้นเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางเบิกข้าราชการ ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเข้าเฝ้าฯ กราบทูลไบบอกหัวเมือง ปรึกษาราชการแผ่นดิน และการทัพ การศึก เวลา 22 นาฬิกา เสด็จขึ้น แต่ถ้ามีศึกสงครามหรือมีราชการสำคัญ บางครั้งก็เสด็จขึ้นเวลา 1 นาฬิกา 2 นาฬิกา⁵³

พระราชานุกิจนี้มีมาอย่างสืบเนื่องเท่าที่ปรากฏหลักฐานในหนังสือพระราชานุกิจ ก็มีมาถึงสมัยรัชกาลที่ 8 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระราชนิพนธ์) และเมื่อพิจารณาสาระในพระราชานุกิจนับตั้งแต่กฏมณฑลเทศาภิบาล เอกสาร ของชาวต่างชาติ ทำให้การขุนหลวงหาวัด จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 1 พบว่า เนื้อหาเหล่านั้นมีความสอดคล้องต้องกันในเรื่องที่กษัตริย์ต้องเสด็จออกประชุมขุนนาง ตัดสินคดีความต่าง ๆ และการให้ฝ่ายในเข้าเฝ้าฯ ถ้าจะกล่าวกันไปแล้ว พระราชานุกิจเหล่านี้ก่อนข้างจะคล้ายคลึงกับหน้าที่ของ กษัตริย์ที่ได้กล่าวมาแล้ว 2 ข้อข้างต้น เพียงแต่มีข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า พระราชานุกิจในเอกสาร ต่าง ๆ จะให้ความสำคัญกับหน้าที่ที่มีต่อฝ่ายในด้วย

อย่างไรก็ดี มีข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า พระราชานุกิจในกฏมณฑลเทศาภิบาลนั้น ดูจะมีข้อกำหนดที่ไล่เรียงลงมาตั้งแต่เวลา “ส่วนพระองค์” จนถึงการปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ที่เป็น เช่นนี้น่าจะเป็นเพราะเหตุผล 2 ประการ ประการแรก พระราชานุกิจนี้ได้รับแบบอย่างมาจากคัมภีร์ อรรถศาสตร์และคัมภีร์พระมนุธรรมศาสตร์ของอินเดีย ซึ่งได้กำหนดอย่างละเอียดว่าเวลาใด พระมหากษัตริย์พึงทรงทำอะไรบ้าง (กำหนดตั้งแต่เวลาส่วนพระองค์ลงมาทีเดียว) เมื่อไทยรับแบบ อย่างดังกล่าวมาจึงได้นำมาปรับใช้และกำหนดเป็นแนวทางหรือแบบแผนให้กษัตริย์ทรงปฏิบัติ หากทว่าในทางปฏิบัติแล้ว กษัตริย์จะทรงทำตามหรือไม่ หรือจะทรงนำมาปรับใช้ตามพอพระทัย ส่วนพระองค์ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง ประการที่สอง เป็นไปได้ว่าการที่กฏมณฑลเทศาภิบาลกำหนดพระราชานุกิจ ไว้อย่างละเอียดไม่เว้นแม้กระทั่งเวลาส่วนพระองค์ก็เพื่อเป็นแนวทางให้เหล่าขุนนาง ข้าราชการที่มี หน้าที่เกี่ยวข้องกับพระราชานุกิจเหล่านี้รู้ว่าเวลานั้น ๆ พึงทำอะไรและสมควรทำอะไร

⁵³รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: เอดิสัน เพรส โพรดักส์, 2546, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศตรี จ้าง ผุสตราคมาลัย 13 ธันวาคม 2546), หน้า 142-146.

*พระราชานุกิจในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นการเรียบเรียงขึ้นในสมัยหลัง พระราชานุกิจรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้ทรงเรียบเรียง พระราชานุกิจรัชกาลที่ 6 พระยานิรุทธเทวาเรียบเรียง พระราชานุกิจรัชกาลที่ 7 หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร เรียบเรียง พระราชานุกิจเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมศิลปากร จัดพิมพ์พระราชทานในการพระราชกุศล 100 วัน พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล (รวมเรื่องราชาภิเษกธรรมเนียม ราชตระกูล ใน กรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, คำนำ).

พระนามกษัตริย์ในบานแผนกกฎมณเฑียรบาลกับทิพภาวะของพระมหากษัตริย์

พระนามกษัตริย์ที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล คือ

“สมเด็จพระเจ้ารามธิบดีบรมไตรโลกนาถมหาเมฆเทวมนุชวิสุทธิ-
สุริยวงษ์ของคพุทธางกูร บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทศพิธราชธรรม
ถวัลราชประเวณีศรีบรมกระษัตริราช พระบาทดำรงภูมิณฑล สกลสีมา
ประชาราษฎร์ บรมนารถบรมบพิตร”⁵⁴

พระนามดังกล่าว เป็นสิ่งที่ช่วยสะท้อนให้เห็นความเชื่อ ความคิด เกี่ยวกับสถานภาพ
ขององค์พระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี แม้พระนามกษัตริย์ในกฎมณเฑียรบาลมีเพียงพระนามเดียว
และเป็นของกษัตริย์พระองค์เดียว แต่ก็ถือได้ว่าพระนามที่ปรากฏนี้คือตัวแทนของความคิดเกี่ยวกับ
สถานภาพที่เป็นทิพของพระมหากษัตริย์ ทิพภาวะหรือสภาวะที่เป็นทิพของกษัตริย์เห็นได้จาก
การประกาศพระองค์ว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้า “องคพุทธางกูรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว” และทรง
เป็น “เทพมनुช” หรือสมมติเทพ หรือสมมุติเทวดา”

1. พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าในที่นี้หมายถึง พระโพธิสัตว์หรือผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต
ความพยายามเชื่อมโยงพระโพธิสัตว์กับพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่มีความหมายแล้ว ไตรภูมิพระร่วง
วรรณกรรมทางศาสนาที่เก่าแก่ตั้งแต่ครั้งสุโขทัย ยกให้พระโพธิสัตว์เป็นมหาสมมติราช กษัตริย์
พระองค์แรกของมนุษย์⁵⁵ พระธรรมศาสตร์ก็กล่าวไปในทางเดียวกัน คิดที่ถือว่าพระโพธิสัตว์เป็น
พระเจ้ามหาสมมติราชนี้สืบทอดมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏความเชื่อดังกล่าวนี้อยู่ใน
หนังสือไตรภูมิโลกวินิจลยยกถาที่รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งขึ้น

⁵⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 63,65.

เทพมनुช คือ มนุษย์ผู้มีทิพภาวะ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ,
หน้า 63).

“คำว่า สมมุติเทวดา ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงและพระราชกำหนดเก่าข้อ 50 ว่า “อนึ่งแผ่นดินเปนใหญ่
แต่สมเด็จพระบรมมหากษัตริย์ ด้วยเหตุว่าพระมหากษัตริย์เจ้านั้นเปนสมมุติเทวดา...” นอกจากคำว่าสมมุติเทวดาแล้ว
ปกรณ์โลกศาสตร์ (หนังสือว่าด้วยโลกต่าง ๆ และสัตว์ที่อาศัยอยู่ในโลกต่าง ๆ) เช่น โลกที่ปกสารยังใช้คำว่า “สมมุติเทวะ” ด้วย

⁵⁵พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิยกถา (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน,
2544), หน้า 251-252.

ส่วนปกรณัมโลกศาสตร์เช่น โลกทีปกสาร จักรกวางพิปนี⁵⁶ รวมถึงไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ขยายความต่อไปอีก โดยกล่าวว่ามหาสมมติเป็นต้นวงศ์ศากยะ หรือวงศ์ของพระพุทธเจ้า ดังความในโลกทีปกสารที่ว่า

“พระชินเจ้าของชาวเราทรงเป็นพระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางมายา พระมหามุนีเสด็จอุบัติในวงศ์ของพระมหาสมมติราช อันมิได้เจือปนเลย เป็นยอดแห่งกษัตริย์ทั้งปวง...”⁵⁶

ส่วนจักรกวางพิปนีและไตรภูมิโลกวินิจจยกถา แม้จะไม่ได้กล่าวไว้ชัดเจนเหมือนโลกทีปกสาร แต่ความที่พรรณามือเมืองในชมพูทวีปอันว่าด้วยนครกบิลพัสดุ์ และโสฬสมหาชนบท (มหาชนบท 16) พอสรุปได้ว่า ต้นวงศ์ศากยะแห่งเมืองกบิลพัสดุ์สืบเชื้อสายมาจากพระเจ้ามหาสมมติราช⁵⁷

กล่าวได้ว่าการนำเรื่องราวของมหาสมมติในอัครัญญสูตรที่เป็นเพียง “สัตว์ตนหนึ่ง” (แต่รูปร่างกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่า) มาเติมแต่งให้เป็นพระโพธิสัตว์หรือเป็นต้นวงศ์ศากยะ เป็นความพยายามที่จะยกย่องพระมหากษัตริย์(องค์แรกของมนุษย์) ให้ขึ้นมา มีความสำคัญและเท่าเทียมพระพุทธเจ้า

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าในสมัยอยุธยาและธนบุรี พระนามกษัตริย์บางพระองค์มีคำว่า “สมมติราช” ปรากฏอยู่ด้วย เช่น พระนามของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ว่า

“สมเด็จพระสรรเพชญ์วษุระสุระโยดม บรมมหาธรรมราชาธิราชรามศ
ปะเรศธรรมิกราชเดโชไช พรหมเทพาคิเทพณฤบดินทร ภูมินทรเทพสมมุตราช
บรมบพิตรเจ้า”⁵⁸

⁵⁶โลกทีปกสาร รัตน โดย พระสังฆราชเมธีกร ผู้เป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาธรรมราชา ลีไท ปกรณัมโลกศาสตร์ เล่มนี้ สันนิษฐานว่าแต่งในสมัยสุโขทัย มีอายุประมาณ 600 ปี จักรกวางพิปนี รัตน โดย พระสิริมงคลอาจารย์ เมื่อ พ.ศ. 2063 (ค.ศ. 1520) (กรมศิลปากร, โลกทีปกสาร (กรุงเทพมหานคร: สหประชาพานิชย์, 2529), หน้า (3); กรมศิลปากร, จักรกวางพิปนี (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2523), หน้า คำนำ, 24).

⁵⁷กรมศิลปากร, โลกทีปกสาร, หน้า 55.

⁵⁸กรมศิลปากร, จักรกวางพิปนี, หน้า 59-61; กรมศิลปากร, ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2520), หน้า 528-538.

⁵⁹“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ พันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 272.

หรือการยกย่องสมเด็จพระเจ้าตากสินว่าเป็น “จอมกษัตริย์สมมุติวงศ์”⁵⁹ เนื่องจากพระปรีชาและความสามารถในการรบ ลักษณะการยกพระมหากษัตริย์ให้เป็น “สมมุตราช” หรือเป็นวงศ์ของมหาสมมติ (สมมุติวงศ์) เช่นนี้ คงเป็นวิถีคิดที่สืบเนื่องกันมา วิถีคิดดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นความเชื่อที่ว่า พระมหากษัตริย์คือ พระโพธิสัตว์ (พระพุทธเจ้าในอนาคต) และพระมหากษัตริย์ (ในที่นี้คือสมเด็จพระมหาธรรมราชาและสมเด็จพระเจ้าตากสิน) ก็วงศ์เดียวกับพระพุทธเจ้าและสืบเชื้อสายมาจากกษัตริย์พระองค์แรกของโลกมนุษย์

ถ้าจะกล่าวกันไปแล้วพระนามและสร้อยพระนามของกษัตริย์⁶⁰ นับตั้งแต่สมัยอยุธยาได้แสดงให้เห็นคติความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ คือพระพุทธเจ้าอยู่ในหลาย ๆ ที่ พระนาม “บรมไตรโลกนาถ” ซึ่งแปลว่าผู้ทรงเป็นที่พึ่ง⁶¹ ของโลกสามอันยิ่งใหญ่คือ มนุษย์โลก เทวโลก

⁵⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 476.

การที่สร้อยพระนาม “สมมุตราช” “สมมุติวงศ์” ปรากฏอยู่ในพระนามของสมเด็จพระมหาธรรมราชาและสมเด็จพระเจ้าตากสิน มีนัยชวนให้ขบคิดได้หลายประการ ในที่นี้อาจเกี่ยวกับการที่กษัตริย์ทั้งสองพระองค์เป็นต้นวงศ์ใหม่ หลังจากอยุธยาเสียแก่พม่า ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่จะมีการยกย่องและเปรียบเทียบกับกษัตริย์ทั้งสองพระองค์คู่มหาสมมติราช กษัตริย์พระองค์แรกของโลกที่ได้รับการสถาปนาเพื่อทำให้สังคมหรือในที่นี้คือบ้านเมืองให้กลับมาอยู่ในสภาพปกติสุข หรืออาจเป็นไปได้เช่นกันว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชานั้น เป็นเชื้อสายกษัตริย์สุโขทัยที่เชื่อกันว่ากษัตริย์ในอาณาจักรนี้ค่อนข้างยึดถือคติธรรมราชามากกว่าทวารวษา พระองค์จึงพยายามเชื่อมโยงตัวเองกับมหาสมมติที่คิดในไตรภูมิพระร่วงเชื่อว่า คือ พระโพธิสัตว์ ขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมีพื้นฐานมาจากคนธรรมดาสามัญที่ต้องพยายามหาที่ยึดโยงพระองค์เองกับคติความเชื่ออื่นที่ไม่เน้นความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์ผ่านการสืบสายโลหิต และคติที่น่าจะเอื้ออำนวยให้มากที่สุดคือ คติของพุทธศาสนาที่เน้นเรื่อง กรรมและการสะสมบุญ อันนำมาซึ่งบารมีสูงสุด และแน่นอนว่าผู้ที่มีบารมีสูงสุดในชาตินี้ก็คือ พระมหากษัตริย์ซึ่งเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าที่สืบเชื้อสายมาจากมหาสมมตินั่นเอง (คติความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าสืบเชื้อสายมาจากมหาสมมติคงเป็นที่รับรู้กันพอควรในสมัยธนบุรี เพราะเมื่อรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้แต่งไตรภูมิโลกวินิจจยภดา ความคิดนี้ก็ได้อีกกล่าวถึงไว้ด้วย) หรือเป็นไปได้ว่า ข้อสันนิษฐานเหล่านี้ อาจผิดทั้งหมด ถ้าเชื่อกันว่า พระนามและสร้อยพระนามเหล่านี้ถูกแก้ไขเปลี่ยนแปลง โดยอัครกษัตริย์ที่รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้ชำระและแก้ไขพระราชพงศาวดาร ข้อสันนิษฐานประการสุดท้ายนี้โปรดดูงานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523), หน้า 20-74. อย่างไรก็ตาม เรื่องสร้อยพระนาม “สมมุตราช” “สมมุติวงศ์” ของพระมหากษัตริย์ยังคงอาศัยการตรวจสอบให้มากกว่านี้ ในที่นี้ผู้ศึกษาขอตั้งเป็นข้อสังเกตเบื้องต้นเท่านั้น

⁶⁰ผู้สนใจความหมายของพระนามพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาดูรายละเอียดใน จันทรฉาย ภัคอธิคม, รายงานการวิจัยการวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอยุธยา: การสืบค้นและความหมาย (ม.ป.ท., 2532). (เอกสารอัคราณา)

⁶¹นาค มีความหมายว่า ที่พึ่งหรือการป้องกัน การคุ้มกัน (J.Gonda, “Ancient Indian kingship from the religious point of view,” *Numen* 3, 1 (January 1956): 39.

พรหมโลก หรือสวรรค์ มนุษย์โลก โลกบาดาล⁶⁰ ก็มีความหมายหนึ่งว่า พระองค์คือพระพุทธเจ้า⁶¹ พระนาม “สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร” ก็มีความหมายพระองค์คือหน่อแห่งพระพุทธเจ้า หรือผู้ที่ปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

สร้อยพระนาม “พระสรพรเพช” “พระศรีสรพรเพชญ” ดังปรากฏในพระนามสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็เป็นนามของพระพุทธเจ้า อันมีความหมายว่า ผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ผู้รู้ทั่ว⁶² การเรียกกษัตริย์ว่าพระศรีสรพรเพชญนี้พบก่อนข้างบ่อย ในลิลิตยวนพ่ายก็มีหลายตอนที่กวีใช้คำว่า พระศรีสรพรเพชญแทนองค์สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สร้อยพระนาม “องคพุทธางกูร” ในบานแผนกกฎมณเฑียรบาล ก็มีความหมายว่า พระองค์คือ หน่อพระพุทธเจ้า หรือผู้ที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า⁶³ การที่พระมหากษัตริย์ทรงประกาศพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า ทำให้พระราชโอรสของพระองค์ที่เกิดด้วยอัศรมเหสี ได้รับการเรียกขานว่า “สมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า” “หน่อสมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า” “หน่อพระพุทธเจ้า”⁶⁴ อันมีความหมายว่า ผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้า (พระมหากษัตริย์) ในอนาคตนั่นเอง”

⁶⁰วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 63; พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยอยุธยา โคลงยวนพ่าย (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2544), หน้า 23.

⁶¹ความหมายของไตรโลกนาถนั้นค่อนข้างกว้าง หมายถึง พระพุทธเจ้าก็ได้ หรือคำว่าโลกนาถอาจหมายถึง พระโพธิสัตว์โลกेश্বর ผู้มีคุณสมบัติแห่งตรีมูรติ หรืออาจเป็นคุณศัพท์แสดงคุณลักษณะที่ใช้เรียกพระศิวกก็ได้ จันทรฉาย ภักธธิคม, รายงานการวิจัย การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอยุธยา: การสืบค้นและความหมาย (ม.ป.ท., 2532), หน้า 216-217. ส่วนในมหาชาติคำหลวง ตอนนรกกันธู กล่าวถึง พระเวสสันดรว่า “เข้าทุกกลผู้อื่นผู้ไกลอห่อเว คือ พระบรมไตรโลกนารถคาคค อนนมียศแห่งพุทธสมบัติ...” (วรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น, หน้า 279).

⁶²พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยอยุธยา โคลงยวนพ่าย, หน้า 13.

⁶³พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 795.

⁶⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 73, 74, 76, 77, 90, 129, 155, 157, 176.

“สมเด็จพระเจ้าหน่อพุทธางกูรสุริวงษ” พระนามที่ปรากฏในบานแผนกกฎมณเฑียรบาล คงจะหมายถึงพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ประสูติแต่อัศรมเหสี

“การกล่าวอ้างว่ากษัตริย์คือพระพุทธเจ้าในอนาคตนี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจ ในพระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ที่ชำระเมื่อ พ.ศ. 2338 (ค.ศ. 1795) ผู้ชำระพระราชพงสาวดารกล่าวถึง การที่พระเจ้ากรุงธนบุรี พาสัมภรรพรคพวกยกออกไปตั้งมั่น ณ วัดพิชัย ทั้ง ๆ ที่กรุงยังไม่แตกนั้น เป็นเพราะ “พระเจ้าอยู่หัวอันมีกนิหารนับในเนื้อหน่อพุทธางกูรเจ้า ครุสทราบพระญาณว่ากรุงศรีอยุธยาจะเป็นอันคราย” การอ้างอิงความเป็นเนื้อหน่อพุทธางกูรทำให้มีญาณทราบสิ่งต่าง ๆ นี้คงเป็นคำอธิบายที่อาจจะสมเหตุสมผลที่สุดในทัศนะของผู้ชำระพระราชพงสาวดาร ต่อการกระทำที่เข้าช่วยกบฏของสมเด็จพระเจ้าตากสิน (ในเวลานั้นกรุงยังไม่แตก) ส่วนเทศนาจุลยุทธการวงศ์ก็กล่าวว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระอนุชานั้นเป็น “พงศ์พุทธางกูร” เช่นกัน โปรดดู แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังการชำระพระราชพงสาวดาร ครั้งธนบุรี-รัตนโกสินทร์ เพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา, หน้า 50-74.

นอกจากนี้สร้อยพระนามที่ว่า “บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว” ในบานแผนก
 กฎมณเฑียรบาล และคำเรียกพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในสาระของกฎมณเฑียรบาล เช่น “สมเด็จพระ
 บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว” “สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว” “พระเจ้าอยู่หัว” “พระเจ้าแผ่นดิน” และ
 การกล่าวเชษฐกษัตริย์ในงานออกสนามใหญ่ที่ใช้คำว่า “เชิญเสด็จพระพุทธเจ้า”⁶⁵ ก็ล้วนเป็นการแสดง
 ให้เห็นถึงการยกย่องพระมหากษัตริย์ว่าเป็นพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับข้อกำหนดเรื่อง คำขานรับ
 พระเจ้าอยู่หัว คำกราบบังคมทูล ที่ต้องใช้คำว่า “พระพุทธเจ้าคะ” “พระพุทธเจ้าขอกราบทูล”
 “ข้าพระพุทธเจ้าขอทูล”⁶⁶ ส่วนในพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ วัน วลิต พ.ศ. 2182 กล่าวว่า เมื่อมี
 ผู้เฒ่าพระนามพระเจ้าแผ่นดินต้องใช้คำเรียกไม่ด้อยไปกว่าพระพุทธเจ้า (ที่เรียกเช่นนี้คงมาจากเรื่อง
 เล่าที่ว่าพระพุทธเจ้าสร้างอาณาจักรสยาม)⁶⁷ ในกรณีที่สิ้นพระชนม์ นอกจากใช้ศัพท์ว่า สวรรคตแล้ว
 คำว่า “นฤพาน” คือศัพท์ที่พบและใช้ในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ การใช้
 คำว่า นฤพาน ซึ่งมีความหมายว่า ความดับกิเลสและกองทุกข์⁶⁸ ถือเป็นหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่ช่วย
 ยืนยันว่า กษัตริย์ (อย่างน้อยก็ในสมัยต้นอยุธยา-รัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งเป็นช่วงรัชกาลที่
 พระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐบันทึกไว้) ทรงประกาศตนว่ามีฐานะเปรียบประดุจพระพุทธเจ้า

คติความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์คือพระพุทธเจ้านั้น จะเกี่ยวพันกับแนวคิดเรื่อง
 จักรพรรดิราช หรือจักรวรรดิน ซึ่งเป็นแนวคิดที่ปรากฏทั้งฝ่ายพราหมณ์และพุทธ

ฝ่ายพราหมณ์ จักรวรรดินหรือพระเจ้าจักรพรรดิราช ตามรูปศัพท์ หมายถึง ผู้ปกครอง
 ที่กิ่งล้อของรถศึกหมุนไปทุกที่โดยปราศจากอุปสรรคใด ๆ หรือหมายถึงจักรพรรดิ หรือหมายถึง
 พระราชาของโลก ส่วนคำว่า “จักร” หมายถึง กงล้อและเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจและอาณาจักร ใน
 คัมภีร์ปุราณะกล่าวว่า จักรวรรดิน หรือพระเจ้าจักรพรรดิราชที่บังเกิดบนโลกมนุษย์นั้น คือ ภาคนหนึ่งของ
 พระวิษณุ ภายใต้การปกครองของพระเจ้าจักรพรรดิราช อาณาจักรของพระองค์แผ่ออกไปอย่างไร้พินาศ

⁶⁵ คำว่า “พระเจ้าแผ่นดิน” นี้มี 2 ความหมาย คือ เทวดาผู้เป็นใหญ่ เช่น พระอิศวร หรือหมายถึง
 พระภิกษุที่นับถือ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 763). ผู้ศึกษามีความเห็นว่เมื่อนำคำนี้มา
 ใช้เรียกหรือใช้แทนพระมหากษัตริย์ ความหมายที่สองจึงอาจหมายถึงพระพุทธเจ้าได้เช่นกัน

⁶⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 117, 118, 119, 125,
 126, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 137, 157.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 178, 182.

⁶⁸ ฟาน ฟลิต, “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวัน วลิต พ.ศ. 2182,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์
 อยุธยาของ ฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 173.

⁶⁹ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 564.

ผู้ปกครองใหญ่น้อยต่างยอมสวามิภักดิ์ต่อพระองค์⁶⁹ ความคิดเรื่องจักรวรรดิหรือพระเจ้าจักรพรรดิราชนี้เป็นเรื่องอุดมคติค่อนข้างมาก กษัตริย์หรือผู้ปกครองคนใดในโลกนี้จะมีคุณสมบัติเช่นพระเจ้าจักรพรรดิคงไม่มี

ฝ่ายพุทธ ความคิดเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิราชนั้นได้ถูกนำมาอธิบายและใช้ค่อนข้างมากในทางพุทธศาสนา เป็นที่น่าสังเกตว่า บางพระสูตรในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิควบคู่กันไป จนดูเหมือนว่าในโลกนี้มีจักรพรรดิทั้งทางโลกและทางธรรม (พระพุทธเจ้า)

เมื่อพิจารณาคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิในจกกสูตรและลักษณะสูตรพบว่า คล้ายคลึงกัน โดยในจกกสูตรกล่าวว่างค์คุณ 5 ประการของพระเจ้าจักรพรรดิในโลกนี้คือ “เป็นผู้ทรงรู้ผล ๑ ทรงรู้เหตุ ๑ ทรงรู้ประมาณ ๑ ทรงรู้จักกาล ๑ ทรงรู้จักบริษั ๑” ส่วนธรรม 5 ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคือ “ทรงรู้จักผล ๑ ทรงรู้จักเหตุ ๑ ทรงรู้จักประมาณ ๑ ทรงรู้จักกาล ๑ ทรงรู้จักบริษั ๑”⁷⁰ ส่วนลักษณะพระมหานุรุชผู้ประกอบด้วยมหาบุริสลักษณะ 32 ประการ ในลักษณะสูตรกล่าวว่า มีคติเป็นสองเท่านั้น นั่นคือ ถ้าครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ถ้าเสด็จออกบวชเป็นบรรพชิตจะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า⁷¹ คุณลักษณะที่สูงส่งและหาได้ยากในคนทั่วไปเช่นนี้ทำให้ข้อสรุปของ เอส.เจ. แทมเบียห์ (S.J. Tambiah) ที่ว่าพระเจ้าจักรพรรดิก็คือ พระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์⁷² มีความน่าเชื่อถือและน่าเป็นไปได้

พระเจ้าจักรพรรดิที่เคยมีในโลกและได้กล่าวไว้ในจกกวัตติสูตร คือ พระเจ้าทัฬหเนมิ พระองค์เป็น “ผู้ทรงธรรม ทรงเป็นพระราชโดยธรรม เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทร ๔ เป็นขอบเขต ทรงชนะแล้ว มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ แก้ว ๗ ประการมีดังนี้

⁶⁹โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องจักรวรรดิตามคคิของฮินดู เพิ่มเติมใน J. Gonda, “Ancient Indian kingship from the religious point of view,” *Numen* 4, 1 (January 1957): 45-46; *Numen* 4, 2 (April 1957): 144-149; Kautilya, *The Arthashastra*, pp. 743-744.

⁷⁰มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ผู้จัดพิมพ์, พระสูตรและอรรถาแปล อังคุตตรนิกาย ปัญจก - ฉกกนิบาต เล่มที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: เฉลิมชาฎการพิมพ์, 2537), หน้า 273.

⁷¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ผู้จัดพิมพ์, พระสูตรและอรรถาแปล ทิมนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: ศิวพร, 2525), หน้า 1-4.

⁷²S.J. Tambiah, *World conqueror and world renouncer*, p. 96.

คือ จักรแก้ว* ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ฤๅษีแก้ว ปริณายกแก้วเป็นที่ ๗ พระราชโอรสของพระองค์มีกว่าพัน ล้วนกล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถข้ายี่เสนาของข้าศึกได้ พระองค์ทรงชำนะโดยธรรมสม่ำเสมอ มีต้องใช้อาชาญา มีต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดิน มีสาครเป็นขอบเขต”⁷³ จะเห็นได้พระเจ้าจักรพรรดิในตำนานนั้น ทรงมีบารมีสูงสุดขนาดที่มนุษย์ธรรมดา มีอาจพิงมิได้ ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นไปได้ว่า พระเจ้าจักรพรรดิก็คือพระพุทธเจ้า ข้อสรุปนี้พอมีหลักฐานยืนยันอยู่บ้าง ซึ่งหลักฐานดังกล่าวก็คือ คำสอนเรื่องจักรวรรดิสูตรที่พระราชฤๅษีหรือพระเจ้าทัพนเนมิที่ออกผนวชแล้ว (พระเจ้าทัพนเนมิออกผนวชหลังจากครองราชย์อยู่หลายพันปี และทรงออกผนวชเพราะจักรแก้วอันเป็นทิพย์ได้ลอยเคลื่อนจากที่ การที่จักรแก้วลอยเคลื่อนจากที่หมายความว่า พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้นจะพิงทรงพระชนม์อยู่ได้ไม่นาน) ทรงสั่งสอนพระราชกุมารนั้น มีความตรงกับราชสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสั่งสอนพระภิกษุ

ไม่ว่าพระเจ้าจักรพรรดิจะใช้พระพุทธเจ้าหรือไม่ แต่สิ่งหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ กษัตริย์ในโลกแห่งความเป็นจริงพยายามจะอ้างตัวว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ” เนื่องจากพระเจ้าจักรพรรดิคือผู้ที่มีบารมีสูงส่งสามารถครอบครองแผ่นดินได้ทั่ว คือผู้ปกครองที่ปวงชนพอใจและเป็นผู้ที่มีคุณธรรมสูงเกินกว่ากษัตริย์หรือราชาทั้งปวง⁷⁴

อย่างไรก็ตาม พระเจ้าจักรพรรดิในความเป็นจริงย่อมแตกต่างจากพระเจ้าจักรพรรดิในอุดมคติ โดยเฉพาะเรื่องการใช้พลังกำลังในการขยายดินแดน จอห์น เอส. สตรอง (John S. Strong) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า ไม่จำเป็นเสมอไปที่พระเจ้าจักรพรรดิราชจะต้องเป็นราชาที่หลีกเลี่ยงที่จะใช้วิธีการรุนแรงในเรื่องการขยายอำนาจทางการเมือง ทั้งนี้สตรองอ้างว่าใน

* จักรแก้วนี้เป็นของทิพย์จะปรากฏเฉพาะกับพระมหากษัตริย์ที่ทรงเคารพธรรม ประพฤติธรรม หรือทรงประพฤติในจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐ จักรแก้วนี้จะพาพระเจ้าจักรพรรดิไปยังดินแดนต่าง ๆ เมื่อจักรนี้ไปที่ใด กษัตริย์ที่แม้เป็นอริก็จะออกมาถวายอาณาจักร (โดยไม่ต้องใช้กำลัง) หากแต่พระเจ้าจักรพรรดิไม่รับกลับทรงสั่งสอนกษัตริย์เหล่านั้นให้รักษาศีล 5 และให้เสวยราชสมบัติตามเดิม ด้วยจักรแก้วอันหมุนไปทั่วโลกและด้วยธรรมทำให้พระเจ้าจักรพรรดิได้ครอบครองแผ่นดินโดยไม่ต้องใช้กำลัง

⁷³มหามกุฏราชวิทยาลัย, ผู้จัดพิมพ์, พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม 3 ภาคที่ 1, หน้า 100.

⁷⁴ดูการวิเคราะห์ที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, “จักรพรรดิราช: ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พ.ศ. 2081 - พ.ศ. 2397),” ใน พม่ารบไทย: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2542), หน้า 97-142.

⁷⁴สมบัติ จันทรวงศ์ และชัชอนันต์ สมุทรวณิชย์, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 60.

พระอภิธรรมโกษา (Abhidharmakosa) ของ วสุพันธ์ุ (Vasubandhu) ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าพระเจ้าจักรพรรดิราชมีอยู่ด้วยกัน 4 ประเภทคือ

พระเจ้าจักรพรรดิจักรทอง (suvamacakravartin) ผู้ทรงปกครองโลกธาตุทั้ง 4 ทวีป⁷⁵

พระเจ้าจักรพรรดิจักรเงิน (rupyacakravartin) ผู้ปกครองโลกธาตุเพียงแค่ 3 ทวีป

พระเจ้าจักรพรรดิจักรทองแดง (tamracakravartin) ผู้ปกครองได้เพียง 2 ทวีป

พระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็ก (ayascakravartin) ผู้ปกครองเพียงชมพูทวีป

พระเจ้าจักรพรรดิทั้ง 4 ต่างก็ขยายพระราชอำนาจด้วยวิธีการแตกต่างกันไปตามระดับความรุนแรง โดยพระเจ้าจักรพรรดิจักรทองทรงมีบุญบารมีเหลือล้น ไม่ต้องอาศัยความรุนแรงก็สามารถปกครองราชาน้อยใหญ่ทั้ง 4 ทวีปได้ ส่วนพระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็กทรงมีบุญบารมีน้อยกว่าก็ต้องอาศัยอาวุธเป็นเครื่องมือช่วยในการขยายอำนาจ พระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็กจึงถือเป็นจักรพรรดิในอุดมคติที่ใกล้เคียงกับจักรพรรดิในโลกแห่งความเป็นจริงมากกว่าพระเจ้าจักรพรรดิประเภทอื่น ๆ⁷⁵ ความคิดเรื่องการจำแนกประเภทจักรพรรดินี้ มีประโยชน์ในแง่ของการช่วยอธิบายเรื่องราวของจักรพรรดิในความเป็นจริง แต่กระนั้นการเป็นจักรพรรดิที่ครอบครองเฉพาะชมพูทวีปก็ยังเป็นเรื่องยากในแง่การปฏิบัติ

ในสมัยสุโขทัย ความคิดเรื่องจักรพรรดิถูกนำมาปรับใช้ โดยในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า “กัลป์อันใดแลบมีพระพุทธเจ้าแลพระปัจเจกโพธิเจ้าไสร้ จึงมีพระญาณหาจักรวรรดิราชแทนไสร้”⁷⁶ นั้นหมายความว่า ในทัศนะผู้แต่งไตรภูมิพระร่วงหรืออาจเป็นความคิดของคนในสมัยนั้นเชื่อว่า พระพุทธเจ้าและพระจักรพรรดิจะเกิดคนละกัลป์กัน และในกัลป์ที่ไม่มีพระพุทธเจ้านั้นพระจักรพรรดิจะทำหน้าที่ประหนึ่งพระพุทธเจ้าโดยการสั่งสอนท้าวพระยาและคนทั้งหลาย “ให้รู้ในธรรมเพียงดั่งพระพุทธเจ้าเกิดมาแลสั่งสอนโลกทั้งหลายให้อยู่ในธรรมไสร้”⁷⁷ พระเจ้าจักรพรรดิราชนี้ทรงครอบครองรัศมีทั้ง 7 ประการ และสามารถปราบทวีปได้ทั้ง 4 ทวีป จึงถือว่าพระองค์คือพระเจ้าจักรพรรดิในอุดมคติ อย่างไรก็ตามในไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึง พระญาศรีธรรมมาโสกราช

⁷⁵ ทวีปทั้ง 4 ได้แก่ นพวิเททวีป อปรโคยานทวีป (อมรโคยานทวีป) ชมพูทวีป และอครุทวีป ดูการพรรณนาลักษณะทวีปต่าง ๆ เพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, จักรกวางพิภพนี้, หน้า 50-90; กรมศิลปากร, โลกบัญญัติ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรไทย, 2528), หน้า 21-24.

⁷⁶ สุเนตร ชุตินธรานนท์, “จักรพรรดิราช: ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พ.ศ. 2081 - พ.ศ. 2397), ใน พม่ารบไทย: ว่าด้วยสงครามระหว่างไทยกับพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2542), หน้า 106-107.

⁷⁷ พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภค, หน้า 92.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 101.

หรือพระเจ้าอโศกมหาราช ว่าเป็นจักรพรรดิอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า “จุลจักรพรรดิ”⁷⁸ แม้ว่าเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับพระเจ้าอโศกมหาราชจะทำให้พระองค์มีสถานะสูงกว่ามนุษย์ธรรมดา (พระองค์มีนางสนม 16,000 นาง มีเทพยดาจากหิมพานต์นำน้ำจากสระอโนดาตมาถวายวันละ 16 กัลป์ป้อนทุกวัน ฯลฯ) แต่การที่พระองค์เป็นจักรพรรดิที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์และเป็นจักรพรรดิที่ครอบครองเพียงชมพูทวีป ก็ทำให้เชื่อว่าพระองค์เป็นตัวอย่างพระเจ้าจักรพรรดิที่เป็นจริง⁷⁹

อย่างไรก็ดี การจำแนกประเภทของจักรพรรดินอกจากจะปรากฏในพระอภิธรรมของ วสุพัณฺธุ และในไตรภูมิพระร่วงแล้ว ยังปรากฏในโลกที่ปกสารและโลกบัญญัติด้วย โดยจำแนกจักรพรรดิออกเป็น 3 ประเภท คือ⁸⁰

จักรพรรดิเฉพาะประเทศ	เป็นใหญ่ในแคว้นแคว้นแดนดินของพระองค์
จักรพรรดิเฉพาะทวีป	เป็นใหญ่ในทวีป เช่น ชมพูทวีป
จักรพรรดิทั่วแผ่นดิน	ทรงเป็นผู้พิชิตปฐพี มีแคว้นใหญ่ มีมหาสมุทร 4 เป็นเขตแดน ทรงเป็นราชาของราชา ทรงเป็นธรรมราชา พระราชาทั้งปวงทรงบูชา

จักรพรรดิในคัมภีร์โลกบัญญัติ ได้แก่

พลจุกวตฺติราชา	พระเจ้าจักรพรรดิด้วยกำลัง
ปกติจุกวตฺติราชา	พระเจ้าจักรพรรดิตามปกติ
มหาจุกวตฺติราชา	พระเจ้าจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่

จะเห็นได้ว่า ประเภทของจักรพรรดิในโลกที่ปกสารจะมีความแตกต่างออกไปและถ้าจะว่ากันไปแล้ว มีลักษณะค่อนข้างสมจริงมากที่สุด นั่นคือจักรพรรดิสามารถเป็นใหญ่เฉพาะประเทศก็ได้ ส่วนจักรพรรดิในโลกบัญญัติที่ดูแล้วค่อนข้างจะเป็นจักรพรรดิในโลกแห่งความจริงคือ พลจักรพรรดิ ตัวอย่างของพลจักรพรรดิในที่นี้คือ พระเจ้าอโศกธรรมราช

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 142.

⁷⁹ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัชอนันต์ สมุทรวณิชย์, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 103.

⁸⁰ กรมศิลปากร, โลกที่ปกสาร, หน้า 200; กรมศิลปากร, โลกบัญญัติ, หน้า 96-109.

การกล่าวถึงคติจักรพรรดิราชอย่างยืดหยุ่นนับจากจักรพรรดิในพระไตรปิฎก พระอภิธรรม ไตรภูมิพระร่วงมาจนถึงโลกที่ปกสารนี้ ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า แนวคิดจักรพรรดิราช เป็นเรื่องสำคัญ กษัตริย์ในคติพุทธต่างให้ความสำคัญกับเรื่องนี้ (โดยการปรับความคิดเกี่ยวกับ พระเจ้าจักรพรรดิที่มีลักษณะอุดมคติมาก ๆ ในพระไตรปิฎกให้ลงมามีลักษณะใกล้เคียงความเป็นจริงในไตรภูมิพระร่วง และสมจริงที่สุดในโลกที่ปกสาร) และพยายามประกาศพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิหรือจักรพรรดิราช ย่อมหมายความว่า พระองค์คือผู้มีบุญบารมีสูงส่งเกินกว่ากษัตริย์หรือพระราชาทังปวง หรือถ้าเชื่อตามคติที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง พระเจ้าจักรพรรดิก็คือตัวแทนของพระพุทธเจ้านั่นเอง

วิธีการประกาศพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีดังนี้

1. การยึดถือธรรมตามแบบพระเจ้าจักรพรรดิ อันประกอบด้วย จักรวรรดิวัตร และทศพิธราชธรรม* การพิสูจน์ว่าพระมหากษัตริย์องค์ใดยึดถือธรรมเหล่านี้อาจทำได้ลำบาก เพราะตามหลักการแล้ว ธรรมทั้ง 2 ประการนี้คือ สิ่งที่กษัตริย์พึงยึดถือและปฏิบัติตาม แต่ในกฎมณเฑียรบาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงประกาศอย่างชัดเจนว่า “ทรงทศพิธราชธรรม” (ในทางปฏิบัติพระองค์จะยึดถือตามที่พระองค์ประกาศหรือไม่เป็นอีกเรื่องหนึ่ง) การยึดถือคติและวัตรปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดินี้คงมีมาอย่างสืบเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะคำอธิบายว่าด้วย จักรวรรดิวัตร ปรากฏในคัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจจยภคที่แต่งครั้งรัชกาลที่ 1 ด้วย

2. การกล่าวอ้างโดยนัยว่าได้ครอบครองรัตนะทั้ง 7 ประการ หรือการได้ครอบครองสิ่งใดสิ่งหนึ่งในรัตนะทั้ง 7 ดังเช่นกวีผู้แต่งโคลงยวนพ่าย กล่าวถึงชัยชนะของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่มีต่อล้านนาว่าทำให้พระองค์ได้ชมรัตนะ 7 ประการ มีช้างและม้าเป็นจำนวนมาก บรรดากษัตริย์และเจ้าเมืองทั้งปวงต่างพากันมาอ่อนน้อม ทำให้พระองค์ทรงได้เมืองที่บริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติที่เป็นสิริมงคลโดยสวัสดิ์ และทำให้พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เลอเลิศ

*จักรวรรดิวัตรประกอบไปด้วย 1. สงเคราะห์คนในพระราชฐานและเหล่าทหาร 2. สงเคราะห์กษัตริย์ผู้เป็นเมืองขึ้น 3. สงเคราะห์กษัตริย์และข้าราชการบริพารที่ตามเสด็จ 4. สงเคราะห์พราหมณ์และคหบดี 5. สงเคราะห์ชาวชนบทหรือราษฎรทั้งหลาย 6. สงเคราะห์สมณพราหมณ์ทั้งปวง 7. สงเคราะห์ฝูงเนื้อและนกทั้งปวง 8. สงเคราะห์โดยการห้ามปรามการกระทำที่ไม่เป็นธรรม 9. สงเคราะห์คนไร้ทรัพย์ด้วยการพระราชทานทรัพย์ตามควร 10. เสด็จเข้าไปหาสมณพราหมณ์และถามปัญหา

ทศพิธราชธรรม ประกอบไปด้วย ทาน ศีล การเสียสละ ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความเพียร ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียน ความอดทน และความไม่คลาดจากธรรม

“ชยชยชมชาติแก้ว	กฤษศรีศ
ภูเบศสากลปอง	กราบไหว้ว
ชยชยมีเมืองสวัสดิ	ภูลโกล
ชยบพิตรท้าวไท้	เลิศญาฯ” ⁸¹

นอกจากนี้การที่พระมหากษัตริย์อยุธยาให้ความสำคัญกับช้าง ซึ่งถือเป็นหนึ่งในรัตนทั้ง 7 ก็คงเป็นนัย แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของคติความเชื่อเรื่องจักรพรรดิราชหรือพระเจ้าจักรพรรดิเช่นกัน

ถ้าจะกล่าวไปแล้ว ยังมีคติพระมหากษัตริย์จักรพรรดิ อีกประการหนึ่งที่สัมพันธ์กับการได้ครอบครองช้างเผือก หรือช้างลักษณะดี ดังความที่ปรากฏในตำราช้างครั้งรัชกาลที่ 1 ว่า

“...แลลักษณะช้างอันดี ซึ่งเกิดในตระกูลพรหมพงศ์แลพิณพงศ์ แลอิศวรพงศ์ แลอัคนีพงศ์ อันดีมีกระดูกใหญ่น้อยทั้ง ๔ จำพวก มีพรรณใน ลักษณะสมบูรณ์ สงสอาดต่าง ๆ ทิวสรรพางค์บริสุทธิ์ ปราศจากโทษในตัว มีกำลังแลฤทธิ์เดชาานุภาพ งามอาจห้าวหาญนัก ราชาทรงเสด็จไปปราบไตรจักร แคนฟ้าครอบงำก็ได้ มีเดโชชัยชนะ ราชศัตรูแลกษัตริราชทั้งปวงเกรงกลัว ทุกทิศสรรพสิทธิ์เป็นศิริสวัสดิ์อาจสุขสุภผลเป็นมิ่งมงคล ทั้งนี้ ถ้าได้ช้างเผือก ก็ดี ช้างเนียมก็ดี ช้างโคบุตรก็ดี แลจะมีแต่สิ่งหนึ่งไซ้ ใต้พระนามว่าเป็น พระบรมมหากษัตริราชเจ้า ถ้าจะได้แต่ช้างดินนอกนี้สี่ต่าง ๆ นั้น เป็นมงคล แต่พระมหากษัตริราชเจ้ายิ่งกว่าพระกษัตริราชทุกทิศแล ถ้ามิได้ช้างดังกล่าวมานี้ได้ แต่เมืองขึ้นต่างประเทศมาขึ้นไซ้ ใต้พระนามว่า พระมหากษัตริราชเจ้า ถ้าหาเมืองขึ้นมิได้ไซ้ ใต้พระนามว่า พระมหากษัตริย์แล...”⁸²

จากคติความเชื่อในตำราช้างจะเห็นได้ว่ากษัตริย์ผู้ได้ช้างเผือก ช้างดีต่าง ๆ จึงได้ชื่อว่า พระมหากษัตริย์ ส่วนกษัตริย์ที่มีได้ช้างแต่มีเมืองขึ้นเมืองออกจึงเรียกว่า พระมหากษัตริราชเจ้า คติความเชื่อนี้ คงมีผลให้สมเด็จพระสังฆราชพระราชอาคันตุกะและเสนาพฤคามาตย์ราชบุโรหิต ถวายพระนาม สมเด็จพระมหากษัตริราชว่า “สมเด็จพระมหากษัตริราชราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก”⁸³ เนื่องจาก

⁸¹ พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยอยุธยา โคลงยวนพ่าย, หน้า 289.

⁸² ตำราช้าง ฉบับรัชกาลที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1997), 2545), หน้า 53-54.

⁸³ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 245.

สมัยพระองค์อยุธยาได้ช้างเผือกถึง 7 ช้าง สำหรับคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องนี้คงมีที่มาจากความเชื่อเรื่องการได้ครอบครองช้างเผือก ซึ่งเป็น 1 ใน รัตนะ 7 ประการของพระมหากษัตริย์

ส่วนในกฎหมายเทียรบาลมีข้อกำหนดที่น่าสนใจเกี่ยวกับช้างและม้า ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องการครอบครองรัตนะ 2 ใน 7 ประการ เช่นกัน โดยกำหนดว่า หากช้างและม้าของพระมหากษัตริย์เจ็บไข้ได้ป่วยมิได้รายงาน ถ้าช้างม้านี้ตายต้องถูกลงโทษ หรือถ้าช้างม้าของพระเจ้าแผ่นดินป่วย ผู้มีหน้าที่ไม่ได้ดูรักษาก็จะต้องถูกจำขังแบบโทษหนัก

“อนึ่ง ช้างคันทันม้าคันทัน ไข้ แลมิได้ถวายฎีกา ช้างคันทันม้าคันทันตายให้ศก
ลงหญ้าช้าง

อนึ่ง ช้างคันทันม้าคันทัน ไข้ แลมิได้ดูรักษาให้จำขังหนัก อนึ่งให้ไหมทวิคูณ”⁸⁴

แม้บทลงโทษในกฎหมายเทียรบาลนี้ส่วนหนึ่งอาจเป็นไปเพื่อป้องกันการสูญเสียสัตว์ซึ่งเป็นพาหนะหลักในยามสงบและยามสงคราม แต่ทั้งนี้ความสำคัญของช้างและม้า ในแง่สัญลักษณ์หนึ่งของผู้มีบุญก็เป็นสิ่งที่มิอาจปฏิเสธได้เช่นกัน

3. การกล่าวอ้างว่าเป็นผู้มีบุญบารมีเหนือกษัตริย์พระองค์อื่น ๆ ประดุจดังพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นใหญ่ทั้งทางด้านคุณธรรมและการครอบครองดินแดนเหนือกษัตริย์และพระราชารองค์อื่น การกล่าวอ้างดังกล่าวนี้พบได้ในกฎหมายเทียรบาล โดยเฉพาะในบานแผนกตอนที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จออก ณ รัตนสิงหาศบัญญัติซึ่งทำให้บุคคลต่าง ๆ เข้าเฝ้า หนึ่งในกลุ่มคนที่เข้าเฝ้านั่นคือ “พญาเอกสัตราช” (เจ้าเมืองประเทศราช 101 หัวเมือง)⁸⁵ การกล่าวถึงเจ้าประเทศราช 101 หัวเมืองนี้ คงเป็นเรื่องจริงอย่างมีต้องสงสัย แต่การอ้างเช่นนี้ก็สะท้อนให้เห็นวิถีคิดของคนในยุคหนึ่งที่มองว่า หรือต้องการจะประกาศว่า กษัตริย์ของตนเองคือผู้มีบุญบารมีสูงส่งมาก จนทำให้กษัตริย์ 101 หัวเมืองมาเป็นเมืองออกหรือเมืองประเทศราช การอ้างประเทศราช 101 หัวเมืองนี้น่าสนใจมาก ในพระธรรมศาสตร์ เมื่อกล่าวถึงพระเจ้ามหาสมมุติราชกษัตริย์พระองค์แรก ได้เล่าว่า ลูกหลานของพระเจ้ามหาสมมุติราช ซึ่งได้เสวยราชสมบัติในชมพูทวีปสืบต่อกันมานั้น มี 101 องค์

⁸⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 127.

⁸⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

พระธรรมศาสตร์ กล่าวถึงพระเจ้ามหาสมมุติราชว่ามีพระราชกุมาร 4 พระองค์ องค์โคเสวยราชสมบัติในชมพูทวีป องค์หนึ่งเสวยราชสมบัติในอุครกาโร (อุครกูทวีป) องค์หนึ่งเสวยราชสมบัติในอมรโคัญญา (อมรโคยานทวีป) องค์หนึ่งเสวยราชสมบัติใน นุพวิทนะ (นุพวิททวีป) แต่โอรสองค์ที่พระธรรมศาสตร์ ให้นำละเอียดและกล่าวถึงมากที่สุดคือ โอรสองค์ที่เสวยราชในชมพูทวีป ส่วนโอรสองค์อื่นๆ ไม่ได้ให้ข้อมูลอื่นเพิ่มเติมอีกเลย

“...ต่างองคต่างอยู่ในประเทษนั้นๆ อะหนึ่งเครื่องศิริราชราชูประโภคก็ต่างกัน วิไสยเพศภาษาก็ต่างกัน ทั้งร้อยเอ็ดพระองค์ จึงเป้นร้อยเอ็ดภาษาตราบเท่าทุกวันนี้”⁸⁶ ถ้าแนวคิดกษัตริย์ 101 พระองค์ที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล คือ แนวคิดเดียวกับที่ปรากฏในพระธรรมศาสตร์ นั้นย่อมหมายความว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาหรือในที่นี้คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงประกาศ พระองค์ว่าทรงเป็น “พระเจ้าจักรพรรดิ” ที่มีอำนาจครอบครองทั้งชมพูทวีป (เพราะพระองค์มีอำนาจเหนือกษัตริย์ 101 พระองค์) ความคิดเรื่องการมีอำนาจเหนือกษัตริย์ 101 พระองค์นี้มีเล่าอยู่ในสมัยที่ฟาน ฟลิตเข้ามาที่อยุธยาในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองด้วย แต่เรื่องเล่าดังกล่าวนี้จะยกว่า กษัตริย์ที่มีบุญบารมี เช่นนี้คือ พระธรรมิกราชเจ้า กษัตริย์พระองค์แรกซึ่งเป็นผู้สร้างอาณาจักร เป็นผู้ออกกฎหมายคนแรก เป็นผู้ตั้งศาสนาและมีความรอบคอบแข็งแกร่ง สามารถยึดดินแดนและเมืองต่างๆ ไว้ได้ พระราชอำนาจได้ มีชนมายุยาวนานกว่า 200 ปี⁸⁷ พิจารณาจากเรื่องเล่าของฟาน ฟลิต แล้ว ดูเหมือนว่าพระธรรมิกราชเจ้านี้ น่าจะคือ พระเจ้าสมมุตราช แม้เรื่องเล่าของฟาน ฟลิต จะไม่ทำให้เข้าใจเรื่องราวของกษัตริย์ 101 พระองค์มากขึ้น แต่สิ่งเหล่านี้ได้จากเรื่องเล่านี้ก็คือ ความคิดเรื่อง พระเจ้าจักรพรรดินั้นเป็นเรื่องที่รับรู้และยอมรับกันในสังคมอยุธยา

แม้ว่าบานแพนกฎมณเฑียรบาลอ้างว่า พญาเอกสัตราชมาเข้าเฝ้า แต่สาระของกฎมณเฑียรบาลในตอนที่ว่าด้วยกษัตริย์ถวายดอกไม้ทองเงิน น่าจะเป็นส่วนที่พระราชอำนาจของกษัตริย์อยุธยาครอบคลุมไปถึงจริงมากกว่า แต่กระนั้นเมืองถวายดอกไม้ทองเงิน 20 เมืองที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล หลาย ๆ เมืองก็เป็นการแก้ไขและเขียนแทรกเข้ามาในสมัยหลัง ดังที่ได้อภิปรายไว้แล้วในบทที่ 2

สำหรับการกล่าวอ้างว่า กษัตริย์เป็นผู้มีบุญบารมีสูงส่งหรือเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในหลักฐานอื่น ๆ ก็เช่น การเปรียบสมเด็จพระนเรศวรว่าทรงมีบุญราศี “...คุณหนึ่งสมเด็จพระเจ้ามณฑลราช จาตุรงค์ที่จักรพรรดิ อันมีพระราชเดชวาราทิอาณาจักรแผ่ไปในทวีปใหญ่ทั้งสี่ มีทวีปน้อย ๒,๐๐๐ เป็นบริวาร เป็นจักรแก้วกันเศ...”⁸⁸ ความที่ขกมานี้เป็นหนังสือเจ้าเมืองมาละลึง

⁸⁶“พระธรรมศาสตร์,” ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 11.

⁸⁷ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของ ฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 10-11.

⁸⁸“ใครภูมิพระร่วงเล่าถึง พระเจ้ามณฑลราชว่า เป็นผู้บุญยิ่งกว่า พระญาศรีธรรมมาโสกราช (พระเจ้าอโศกมหาราช) เพราะได้เสวยราชในทวีปทั้ง 4 (จตุรมหาทวีป) กับทั้งเมืองฟ้าที่ชื่อว่า จาตุรหาราชิกาและดาวดึงษา และเป็นผู้มีทิพย์โภคคะ มีนางฟ้าเป็นบริวาร อีกทั้งมีหมู่เทพยดามาไหว้ทุกวันทุกคืน

⁸⁸“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนานิกเชก เล่ม 3, หน้า 334.

มีเข้ามาเพื่อขอพึ่งสมเด็จพระนเรศวรเนื่องจากทะเลาะกับเจ้าเมืองเมาะตะมะ ความในหนังสือนี้ น่าสนใจมาก (ถ้าไม่ใช่ความที่มากในสมัยที่ได้มีการชำระพระราชพงศาวดารในสมัยรัตนโกสินทร์) เพราะเป็นการสะท้อนให้เห็นมุมมองและความคิดที่มีต่อพระมหากษัตริย์ (ทรงเป็นจักรพรรดิที่ยิ่งใหญ่) เป็นสำคัญ นอกจากการเปรียบเทียบดังกล่าวแล้ว พระนามและสร้อยพระนามของพระมหากษัตริย์ก็เป็นการบ่งบอกสถานะการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิด้วย พระนามที่เห็นได้ชัดเจนคือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ดังกล่าวแล้วข้างต้น หรือการประกาศพระองค์ว่าเป็นจุลจักรพรรดิ ดังปรากฏในสร้อยพระนามของกษัตริย์ผู้โปรดให้ตราพระไอยการพระมศักดิ์ “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุอิศวรบรมนารถบรมพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงทศพิทธราชธรรมอนันตสมภาราดิเรกเอกอุคมบรมพุทธิราชกูร จุลจักรพรรดิ ธรรมมิกกราชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันมหาประเสริฐ”⁸⁹

2. พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทพมนุษ

พระมหากษัตริย์นั้นแสดงบทบาทได้หลายทางนอกเหนือจากการเป็นพระพุทธเจ้า การเป็น “เทพมนุษ” หรือการเป็นมนุษย์ผู้มีทิพภาวะก็เป็นอีกบทบาทหนึ่งของพระองค์ คำว่า เทพมนุษ คือ ศัพท์ที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล โดยทั่วไปแล้วคำที่ใช้เรียกสถานะอันเป็นทิพย์ของพระมหากษัตริย์ที่รู้จักกันดีที่สุดคือ สมมติเทพ แต่นอกจากศัพท์คำนี้แล้ว คำว่า สมมุติเทวดา และสมมติเทวะที่ใช้ในไตรภูมิพระร่วง พระราชกำหนดเก่า และโลกที่ปกสาร ก็มีความหมายเดียวกัน เมื่อพิจารณาคำศัพท์ที่ใช้เรียกพระมหากษัตริย์เหล่านี้จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์คือ เทพดาหรือเทวดาประเภทหนึ่งนั่นเอง

เทวดานั้นแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่⁹⁰

1. สมมุติเทวดา หรือสมมติเทพ หรือ สมมติเทวะ คือ พระมหากษัตริย์ที่รู้หลัก ฐานะ ธรรม และปกครองโดยทศพิทธราชธรรม
2. อุปัติเทวดา หรืออุปัติเทพ หรืออุปัติเทวะ คือ เทวดา พรหมทั้งหมดที่บังเกิดในเทวโลกและพรหมโลก
3. วิสุทธิเทวดา หรือวิสุทธิเทพ หรือวิสุทธิเทวะ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า

⁸⁹“พระไอยการพระมศักดิ์,” ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 161. ศักราชที่ปรากฏในบานแผ่นนี้เมื่อตรวจสอบแล้วตรงกับวันที่ 26 กันยายน พ.ศ. 2116 (ค.ศ. 1573) รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา ฉะนั้นกษัตริย์ที่ประกาศพระองค์ว่าเป็นจุลจักรพรรดิในที่นี้คือ สมเด็จพระมหาธรรมราชา (รายงานการประชุม คณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง ครั้งที่ 7/2547 และครั้งที่ 8/2547 วันศุกร์ที่ 30 เมษายน 2547 และวันศุกร์ที่ 21 พฤษภาคม 2547 ณ ห้องประชุม 1 ราชบัณฑิตยสถาน, หน้า 6, 6.

⁹⁰พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย ไตรภูมิถา, หน้า 167; กรมศิลปากร, โลกที่ปกสาร, หน้า 142; กรมศิลปากร, จักกวาทีปนี, หน้า 132-133.

เป็นที่น่าสังเกตว่า สมมุติเทวดา ที่กล่าวถึงในไตรภูมิพระร่วง จะยกให้กับพระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ในโลกที่ปกสาร กล่าวว่า คือ พระราชาและพระเทวีของพระราชาเป็นต้นนั้นหมายความว่าคงมีบุคคลอื่นที่ถูกจัดอยู่กลุ่มนี้ แต่บุคคลนั้นคงต้องมีความสัมพันธ์กับพระราชา ส่วนจักกวาพทีปี่ระบุว่า พระราชา พระเทวี พระกุมาร คือ สมมุติเทวดาหรือสมมุติเทพ ฉะนั้นในทัศนะผู้แต่งปกรณ์โลกศาสตร์ ความเป็นเทพหรือเทวดา จะขยายความลงมาถึงมเหสี และโอรสของพระมหากษัตริย์ แต่ทั้งนี้เครื่องญาติหรือพระบรมวงศานุวงศ์ ไม่ได้ถูกกล่าวรวมไว้ด้วย

สถานะการเป็นเทพหรือเทวดาของพระมหากษัตริย์นี้ได้รับการเสริมและเติมแต่งให้มีความอลังการมากขึ้น โดยอาศัยคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ คัมภีร์พระมนุธรรมศาสตร์กล่าวว่า พระเจ้าสร้างกษัตริย์ขึ้น โดยการเลือกสรรจากส่วนต่างๆที่เป็นอมตะของพระอินทร์ พระวายุ พระขม พระอาทิตย์ (สุริยเทพ) พระอัคนี พระวรุณ พระจันทร์หรือโซมะ และพระกเวร⁹¹ เทพทั้ง 8 นี้ถูกจัดว่าเป็นผู้พิทักษ์โลกหรือโลกบาล หรือเทพผู้ดูแลรักษาโลกประจำทิศทั้ง 8⁹² ด้วยเหตุที่กษัตริย์ถูกสร้างขึ้นจากส่วนต่างๆของบรรดาเทพเจ้าทั้ง 8 จึงทำให้พระองค์ถ่ายทอดอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้าเหล่านั้นมาสู่พระองค์เอง พระองค์จึงมีอำนาจสูงส่งที่มิมีผู้ใดเทียบได้ แม้แต่ตนเองก็ได้กล่าวว่ากษัตริย์แม้จะยังทรงเยาว์วัย ใดๆ ก็ไม่ควรดูหมิ่นว่าเป็นมนุษย์ธรรมดา เพราะนั่นคือเทพที่ยิ่งใหญ่ที่ปรากฏในร่างมนุษย์⁹³

การที่กษัตริย์ถูกสร้างจากเทพเจ้าทั้ง 8 กษัตริย์ จึงต้องปฏิบัติกิจเฉกเช่นเทพเหล่านั้น ในฐานะพระอาทิตย์หรือสุริยเทพ พระองค์ควรเก็บภาษีจากผู้คนภายในอาณาจักรเฉกเช่น พระอาทิตย์อาศัยแสงทำให้น้ำระเหยไปในอากาศ ในฐานะพระวายุที่เคลื่อน ไหวแซกซิมไปได้ทุกที่ กษัตริย์ควรใช้จรรบรุษแทรกซิมไปทุกที่ ในฐานะพระขมเทพเจ้าประจำโลกของคนตาย พระองค์ควรควบคุมประชาชนอย่างเข้มงวดและเคร่งครัด (ในเวลาต่อมาพระขมได้กลายเป็นเทพเจ้าผู้ทำหน้าที่ลงโทษผู้กระทำความผิด) ในฐานะพระวรุณกษัตริย์ควรลงโทษผู้กระทำความผิด ในฐานะพระจันทร์หรือโซมะเทพพระองค์เป็นผู้นำความยินดีมาสู่ประชาชน เมื่อกษัตริย์ทรงพิโรธและทรงทำลายล้างผู้ปฏิบัติไม่ดีและทำลายผู้ปกครอง

⁹¹Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, pp. 92, 106.

⁹²J. Gonda, "Ancient Indian kingship from the religious point of view," *Numen* 3, 1 (January 1956): 60.

⁹³Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, p. 106; ราชনীติ-ธรรมনীติ, หน้า 247.

“ในทัศนะของ จอห์น คับบลิว สเปลมแมน ในช่วงพระเวทกษัตริย์ยังไม่ได้มีลักษณะเป็นเทพเจ้า ทั้งนี้พิจารณาความจากคัมภีร์ฤคเวท จนกระทั่งยุคพระเวทตอนปลายด้วยอาศัยพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ก็ได้ทำกษัตริย์มีความเป็นเทพในระดับที่สูงยิ่ง (ดูรายละเอียดเรื่องนี้เพิ่มเติมใน John W. Spellman, *Political theory of ancient India : A study of kingship from the earliest times to circa A.D. 300*, pp. 27-30.)

ที่เลวร้ายที่อยู่ชายพระราชอาณาเขต พระองค์ได้รับการกล่าวขานว่าทำหน้าที่ของพระอัครี พระกุเวร หรือท้าวกุเวรเป็นเทพเจ้าแห่งทรัพย์และเป็นเทพเจ้าแห่งผลผลิตและความมั่งคั่ง (ในคัมภีร์ มนุษรรมศาสตร์ ซึ่งอธิบายกิจที่กษัตริย์พึงกระทำตามแบบเทศต่าง ๆ นั้น ไม่ได้กล่าวถึง ท้าวกุเวรไว้ แต่กล่าวถึง พระธรณี แทน ในฐานะของพระธรณีกษัตริย์พึงสนับสนุนสรรพสัตว์ด้วยความเท่าเทียมกัน) ส่วนการปฏิบัติเฉกเช่นพระอินทร์ของกษัตริย์ได้มีการกล่าวถึงไว้มากที่สุดจนอาจกล่าวได้ว่า ในบรรดาเทพทั้ง 8 นั้น พระอินทร์มีความโดดเด่นที่สุด ในคัมภีร์พระเวทนั้น พระอินทร์เป็นทั้งผู้นำของ เทพเจ้าต่างๆ และมนุษย์ เป็นพระจักรพรรดิ เป็นผู้ช่วยเหลือบรรดานักรบ คุณสมบัติเช่นนี้ของ พระอินทร์เมื่อมาอยู่ในองค์กษัตริย์ ทำให้กษัตริย์ต้องมีหน้าที่ปกป้องประชาชนและทำลายคนชั่ว ขณะเดียวกันพระอินทร์ก็เป็นเทพเจ้าแห่งความอุดมสมบูรณ์ ผู้อำนวยการให้ฝนตก ทำให้พืชพรรณ ธัญญาหารงอกงาม ซึ่งนำความมีชีวิตชีวาไปสู่ประชาชน ดังนั้นกษัตริย์จึงต้องทำหน้าที่นำความยินดี มาสู่อาณาจักรของพระองค์⁹⁴

นอกจากคติความเชื่อที่ว่ากษัตริย์ถูกสร้างจากเทพทั้ง 8 แล้ว ในเวลาต่อมาเมื่อศาสนา พราหมณ์ได้มีบทบาทมากขึ้น ความคิดเรื่องการอวตารหรือกษัตริย์คือองค์อวตารของพระวิษณุหรือ พระศิวะ ก็ได้เข้ามามีส่วนต่อสถาบันกษัตริย์ในเอเชียอาคเนย์เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะสถาบัน กษัตริย์เขมร โบราณที่อยู่ชารับมาเป็นแบบอย่าง กษัตริย์เขมรนั้นมีทั้งที่ทรงอ้างว่าเป็นปางอวตาร ของพระวิษณุที่มากเกิดเป็นวีรบุรุษ เช่น พระรามในคัมภีร์รามายณะ หรือการอ้างว่าเป็นปางอวตาร ของพระอิศวร⁹⁵ อย่างไรก็ตามเมื่ออูซุซารับคติเหล่านี้ก็ได้มีการนำมาปรับให้เหมาะสม ซึ่งคติที่รับ เข้ามาใหม่นี้คงเข้ากันได้กับความเชื่อเดิมที่ว่ากษัตริย์พระองค์แรกนั้น ไม่ได้เป็นเพียงบุคคลธรรมดา

การประกาศทิพภาวะตามคติฮินดูนั้นนอกจากจะอยู่ในรูปพิธีกรรม ซึ่งจะกล่าวถึง ในบทต่อไปแล้ว ยังพบได้จากพระนามและสร้อยพระนามของกษัตริย์อูซุซารับด้วย เช่น การประกาศว่า เป็น “รามาริบัติ” หรือการเป็นพระรามผู้เป็นใหญ่ ซึ่งเป็นปางที่ 7 ของพระวิษณุหรือพระนารายณ์⁹⁶

⁹⁴Patrick Olivelle, trans., *The law code of Manu*, pp. 176-177; J. Gonda, “Ancient Indian kingship from the religious point of view,” *Numen* 3, 1 (January 1956): 64-65.

⁹⁵ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภินันท์ สงเคราะห์, “สถาบันกษัตริย์เขมร โบราณจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 13,” (สารนิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2544).

⁹⁶พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทพเจ้าและสิ่งน่ารู้* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ศรีปัญญา, 2547), หน้า 24; จันทร์ฉาย ภักดีธม, *รายงานการวิจัย การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธยในสมัยอูซุซาร: การสืบค้นและความหมาย*, หน้า 213.

ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ นอกจากประกาศว่าทรงเป็นพระรามหรือพระนารายณ์แล้ว กษัตริย์
 ยุทธยาบางพระองค์ก็ทรงเป็นพระศิวะหรือพระอิศวร เช่น พระนามของสมเด็จพระเอกาทศรถ
 ที่มีสร้อยพระนามอิศวรต่อท้าย บางพระองค์ก็เป็นทั้งพระรามและพระอิศวร เช่น พระรามศวร
 ขณะที่บางพระองค์นั้นมีเทพถึง 11 องค์มารวมกัน เช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่กวีได้
 สรรเสริญพระองค์ไว้ในโคลงยวนพ่ายว่า⁹⁷

“เอกาทศเทพแสง	เอาองค์ มาฤๅ
เป็นพระศรีสรรเพชญ	ที่อ้าง
พระเสด็จดำรงรักษ	ลัยงโลก ไล่แฮ
ทุกเทพทุกท้าวไหงวี่	ช่วยไชยฯ”

เทพ 11 องค์นั้นได้แก่ พระพรหม พระนารายณ์ พระอิศวร (3 พระองค์นี้ คือพระผู้เป็นใหญ่
 ในศาสนาพราหมณ์) พระอินทร์ พระยม พระวายุ พระวรุณ พระอัคนี พระกুবเระ พระอาทิตย์
 พระจันทร์⁹⁸ แต่ที่น่าสนใจคือเทพ 11 องค์นี้ มารวมกันเป็นพระศรีสรรเพชญ หรือพระพุทธรเจ้า
 พระมหากษัตริย์อีกพระองค์ที่ได้รับการยกว่ามีเทพ 11 องค์มาสถิตย์ในพระองค์คือ สมเด็จพระเอกา-
 ทศรถ เทพ 11 องค์นั้นได้แก่ พระพรหม พระพิฆเณศ พระอิศวร พระพายุ พระพิรุณ พระเพลิง
 พระยม พระไพศพ (พระกুবเระ) พระอินทร์ พระจันทร์ พระอาทิตย์ การที่เทพ 11 องค์มาสถิตย์ใน
 พระองค์ เป็นเพราะ “ทรงทศพิธราชธรรมและสถิตในพุทธจรดจรยาญาตรจรดจรยาโลกรจรดจรยา”⁹⁹
 จะเห็นได้ว่าทิพภาวะของกษัตริย์ในสมัยอยุธยาเป็นต้นมาจะเป็นการผสมผสานกันระหว่างคติพุทธ
 และพราหมณ์ ซึ่งลักษณะของการเป็นสังคมผสมผสานทางวัฒนธรรมเช่นนี้ ถือเป็นลักษณะเด่น
 ของสังคมอยุธยา ด้วยเหตุนี้จึงไม่ใช่เรื่องแปลกแต่ประการใดที่พระนามของกษัตริย์ในสมัยอยุธยา
 เป็นต้นมา จะมีทั้งพระนามของพระพุทธรเจ้าและเทพเจ้าต่าง ๆ ในคติพราหมณ์อยู่ร่วมกัน และจึงไม่ใช่
 เรื่องแปลกอีกเช่นกัน ที่คำเรียกกษัตริย์ในกฎหมายเทียรบาลมีทั้งพระพุทธรเจ้า พระพุทธิเจ้าอยู่หัว และ

⁹⁷พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยอยุธยา โคลงยวนพ่าย, หน้า 12.

⁹⁸สุริรัตน์ ทองคงอ่วม, “การวิเคราะห์วรรณคดีประวัติศาสตร์ประเภทสุคดีวิกรม,” (วิทยานิพนธ์
 ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), หน้า 169-170.

⁹⁹“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนา
 ภิกษก เล่ม 3, หน้า 365.

พระผู้เปนเจ้า ส่วนคำสั่งของพระมหากษัตริย์นั้นจะใช้คำว่า “พระราชโองการ” ซึ่งหมายถึงคำศักดิ์สิทธิ์ หรือพระราชดำรัสอันศักดิ์สิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดิน (คำว่าโองการนี้เท่ากับอักษรโอม หมายถึง พระเป็นเจ้าทั้ง 3 คือ พระพรหม พระวิษณุ พระศิวะ)¹⁰⁰

สำหรับการอ้างถึงเทพเจ้าต่าง ๆ นั้น คงเป็นเพื่อการเสริมบุญบารมี หรือเสริมสถาน กษัตริย์ให้ภูมิทิพภาวะมากขึ้น ทั้งนี้ไม่ปรากฏแน่ชัดว่า เมื่อกษัตริย์อย่างเป็นทางการใดแล้วต้องปฏิบัติกิจ เหมือนเทพองค์นั้น ดังที่ปรากฏในคัมภีร์พระมนุธรรมศาสตร์หรือไม่ แต่ทั้งนี้มีข้อสังเกตประการ หนึ่งว่า กษัตริย์จะต้องดูแลเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง โดยอาศัยการประกอบพระราชพิธี เช่น จรดพระนังคัล ไล่น้ำ (ทำให้น้ำลดเร็วๆ จะได้เกี่ยวข้าวได้ เป็นต้น) รวมถึงดูแล ลงโทษ ผู้กระทำความผิดต่าง ๆ ในบ้านเมือง หน้าที่นี้กษัตริย์จะมอบหมายให้พญาขมราชดูแล (แต่โทษหนักถึง ประหารชีวิตนั้นพระมหากษัตริย์เป็นผู้สั่ง)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คำๆ นี้มีความหมายได้ 2 ประการ ฉะนั้นการเรียกกษัตริย์ว่า พระผู้เปนเจ้าใน กฎมณเฑียรบาล จึงไม่อาจเจาะจงลงไปได้ว่าจะใช้ความหมายใดความหมายหนึ่งโดยเฉพาะ เนื่องจากกษัตริย์นั้นทรง ประกาศพระองค์ว่าเป็นทั้ง พระพุทธเจ้าและเป็นทั้งพระผู้เป็นเจ้าผู้เป็นใหญ่ในคติฮินดูด้วย แต่สำหรับความหมายของ พระผู้เปนเจ้าในที่นี้ ผู้ศึกษาจะเน้นในความหมายเทวดาผู้เป็นใหญ่ เช่น พระอิศวร พระวิษณุ

¹⁰⁰ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 1401.

แม้ว่าตามคติศาสนาพราหมณ์นั้น พระเจ้าทั้ง 3 คือ พระพรหม พระอิศวร พระนารายณ์ จะเป็นใหญ่กว่าเทพองค์อื่น ๆ แต่ในสังคมพุทธ อย่างสุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ เทพที่ บทบาทเด่นกลับเป็นพระอินทร์ เช่น ในโครงการแข่งน้ำ กล่าวว่า พระอิศวรอยู่ที่เขาไกรลาส แต่ เขาไกรลาสนี้เป็นเพียงเขาบริวารของเขาศรีสุเมรุ ซึ่งเป็นที่สถิตของพระอินทร์ โดยนัยนี้สถานภาพของ พระอิศวรจึงด้อยกว่าพระอินทร์ หรือในกฎหมาย “พิสูทค่าน้ำพิสูทลยเพลิง” เมื่อมีการลำดับชื่อของ เทพศักดิ์สิทธิ์ พระอินทร์ก็จะมาก่อนพระอิศวร พระนารายณ์¹⁰¹ ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่าในทางพุทธ ศาสนาพระอินทร์นั้นเป็นเทพผู้ก้ำจุนศาสนา อีกทั้งเป็นเทพซึ่งวรรณกรรมพุทธศาสนายอมรับให้เข้ามา มีบทบาทในเชิงอิทธิปาฏิหาริย์ช่วยให้พระพุทธองค์ตรัสรู้สำเร็จ¹⁰² คุณสมบัติเช่นนี้ของพระอินทร์เมื่อนำมาผนวกกับคติความเชื่อเดิมที่ว่า พระอินทร์คือผู้นำของเทพและมนุษย์ เป็นผู้ยังความอุดมสมบูรณ์

ศาสนาพราหมณ์ที่พัฒนาขึ้นหลังยุคพระเวท ถือว่าพระพรหมคือพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดเหนือเทพ เทพอื่น ๆ ส่วนศาสนาฮินดูที่พัฒนาจากศาสนาพราหมณ์ ถือว่าพระผู้เป็นเจ้าที่สำคัญสูงสุดมี 2 พระองค์ ได้แก่ พระวิษณุ และพระศิวะ คุรายละเอียดเพิ่มเติมในจันทร์ฉาย ภัคอุทิม, รายงานการวิจัย การวิเคราะห์พระบรมนามาภิไธย ในสมัยอยุธยา: การสืบค้นและความหมาย, หน้า 192-198.

อนึ่ง มีข้อน่าสังเกตว่าในดินแดนประเทศไทย พระนารายณ์ดูจะมีความเด่นมากกว่าพระอิศวร เพราะราชวงศ์จักรีนั้นก็สัมพันธ์กับพระนารายณ์ (จักรคืออาวุธของพระนารายณ์) และถ้าไม่เป็นการตีความมากจนเกินไป การอ้างว่าเป็นสุริยวงศ์ของกษัตริย์สุโขทัย (ในไตรภูมิพระร่วง) กษัตริย์อยุธยา (ในมหาชาติคำหลวง พระธรรมศาสตร์ และฉบับย่อสำเนาอักษรสุลัยมาน) มีความเกี่ยวข้องกับพระนารายณ์เนื่องจากพระนารายณ์หรือพระวิษณุเกี่ยวข้องกับสุริยเทพ ตามคติอินเดียถือว่าสุริยวงศ์เป็นวงศ์กษัตริย์เก่าแก่มิตั้งแต่เริ่มสร้างโลกและครองแผ่นดินเรื่อยมา สุริยวงศ์เป็นวงศ์ที่ดีและยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์หลายพระองค์รวมทั้งพระราม (John Dowson, *A Classical dictionary of Hindu mythology & religion*, thirteen the impression (New Delhi: Rupa & co., 2001), p. 312, อ้างถึงในปีตมา จิมประเสริฐกุล, “ภาพลักษณ์พระมหากษัตริย์ไทยในวรรณคดีสมัยอยุธยา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), หน้า 73). ส่วนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า กษัตริย์สุริยวงศ์เป็นสกุลของพระนารายณ์รามาวตาร และกษัตริย์จักรพรรดิเป็นสกุลของพระนารายณ์กฤษณาวตาร (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทพเจ้าและสิ่งน่ารู้*, หน้า 185). จากพระราชธิบายข้างต้นทำให้เข้าใจได้ว่า การอ้างเป็นสุริยวงศ์ของกษัตริย์ไทยส่วนหนึ่งคงมาจากความเชื่อเรื่องกษัตริย์เป็นรามาวตารของพระนารายณ์ (พระนารายณ์อวตารเป็นพระราม อันเป็นที่มาของพระนาม “รามธิบดี”)

¹⁰¹ศรีศักร วัลลิโภคม, “กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย,” ใน *กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย* (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2535), หน้า 97, 101.

¹⁰²วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ความรู้เรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์และกฏมณเฑียรบาล,” ใน *สุจิตร์เนือง* ในโอกาสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเป็นประธานในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง *กฎหมายตราสามดวง: แวนส่องสังคมไทย*, หน้า 19.

ให้เกิดขึ้นบนพื้นโลก ก็มากเพียงพอที่จะทำให้พระอินทร์คือต้นแบบของกษัตริย์บนพื้นโลกที่พระมหากษัตริย์ยุคเป็นแบบอย่าง สำหรับการสวมบทบาทพระอินทร์ของพระมหากษัตริย์ มีดังต่อไปนี้

1. ในการประกอบพิธีราชาภิเษก พระองค์ทรงประกาศว่า “เรานี้คือเขาพระสุเมรุราชอันตั้งอยู่เป็นหลักพระธรณีในพื้นที่ปฐพีคัล” อันหมายความว่า พระเจ้าแผ่นดินมีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นเขาของพระอินทร์ การประกาศพระองค์ว่าเป็นเขาพระสุเมรุนี้เท่ากับเป็นการประกาศว่ากษัตริย์คือศูนย์กลางของสรรพสิ่ง เนื่องจากเขาพระสุเมรุคือแกนกลางของจักรวาล แม้แต่ทวีปใหญ่ทั้ง 4 ก็ตั้งอยู่รายรอบเขาพระสุเมรุ ส่วนเครื่องประกอบพิธีราชาภิเษกนั้นก็เกี่ยวกับพระอินทร์ทั้งสิ้น เช่น พระมหามงกุฏ คือ ขอดวิมานพระอินทร์ ซึ่งหมายถึง สัญลักษณ์แห่งอำนาจสูงสุด เครื่องประดับผ้ารัตกัมพล¹⁰³ คือเขาคันธมาทน์¹⁰⁴ อันประดับเขาพระสุเมรุราช เกือกแก้ว คือ แผ่นดินอันเป็นที่รองรับเขาพระสุเมรุราช และเป็นที่อาศัยแก่อาณาจักรทั้งหลายทั่วทั้งแคว้นแคว้นขอบขัณฑสีมา¹⁰³

2. การประกอบพระราชพิธีอินทราชาภิเษก รายละเอียดของพิธีนี้มีปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล ส่วนความหมายของพิธีนี้ คือ การอภิเษกของพระอินทร์ (อภิเษก หมายถึงรดน้ำ)¹⁰⁴ ดังนั้นการประกอบพระราชพิธีอินทราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์ จึงน่าจะหมายถึงการยกย่องพระมหากษัตริย์ให้เท่ากับพระอินทร์นั่นเอง⁺

¹⁰³ การสวมบทบาทพระอินทร์นี้จะมีความคล้ายคลึงกับกษัตริย์ของพม่าค่อนข้างมาก ดูรายละเอียดใน Robert Heine - Geldern, *Conceptions of state and kingship in Southeast Asia* (Ithaca: Cornell University, 1956), pp.1-16.

¹⁰⁴ หมายถึงผ้าส่วนแดง (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 942).

¹⁰⁵ เขาคันธมาทน์นั้น เป็นยอดของภูเขาหิมพานต์ เขานั้นมีไม้หอมภายในมีสีเหมือนมุกดา ณ ยอดเขานั้นมีเงื่อมชื่อนันทมูลกะเป็นที่อยู่ของพระปัจเจกเจ้าทั้งหลาย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน (กรมศิลปากร, โลกทิพย์สาร, หน้า 173-174; กรมศิลปากร, จักรวาลทิพย์, หน้า 16-18.)

¹⁰⁶ รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 3-4.

¹⁰⁷ มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, “ชัคนาคคิกคำบรรพ์และพระราชพิธีอินทราชาภิเษก,” ใน ศรีชไมอาจารย์, หน้า 116.

¹⁰⁸ วิธีการในการประกอบพระราชพิธีอินทราชาภิเษกคือ การชัคนาคคิกคำบรรพ์หรือการกวณเกษียรสมุท ในปุราณะผู้มีบทบาทสำคัญในการยึดเขามันตระ คือ พระวิษณุ แต่ตำนานกวณเกษียรสมุทของเขมร รวมทั้งภาพสลักตำนานการกวณเกษียรสมุทที่นครวัด พระอินทร์กลับเป็นผู้ทำหน้าที่แทนพระวิษณุ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, “ชัคนาคคิกคำบรรพ์และพระราชพิธีอินทราชาภิเษก,” ใน ศรีชไมอาจารย์, หน้า 107-121.

3. การตั้งนามพระที่นั่ง หรือพระราชมณเฑียรบางแห่งว่า “ไพชยนต์มหาปราสาท” หรือ “จักรวัติไพชยนต์มหาปราสาท”¹⁰⁵ ก็มีนัยว่าพระมหากษัตริย์ทรงประกาศพระองค์เองว่าเป็นพระอินทร์ เนื่องจากไพชยนต์นั้นเป็นปราสาทที่ประทับของพระอินทร์ ซึ่งตั้งอยู่เหนือเขาพระสุเมรุ คดีการตั้งนามพระที่นั่งให้สัมพันธ์กับพระอินทร์นี้ได้สืบทอดมาจนถึงรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากมหาปราสาทที่ทรงโปรดฯ ให้สร้างในพระราชวังหลวงเมื่อ พ.ศ. 2327 (ค.ศ. 1784) นั้นได้พระราชทานนามว่า “พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท”¹⁰⁶

นอกจากนามพระที่นั่งแล้ว พระนามของกษัตริย์บางพระองค์เช่น สมเด็จพระอินทราชา (เจ้านครอินทร์) ก็น่าจะเป็นการบ่งบอกว่าพระองค์คือ พระอินทร์เช่นกัน

ในประมวลกฎหมายตราสามดวง มีเอกสารส่วนที่สำคัญที่สุดเรื่องหนึ่งชื่อว่า “หลักอินทภาษ” ซึ่งแปลว่า คำสอนของพระอินทร์ เอกสารส่วนนี้ถือเป็นคำประกาศหลักการจริยธรรมแก่ผู้พิพากษาและตุลาการ ถ้าจะกล่าวกันไปแล้ว การลงโทษผู้กระทำความผิดหรือจรรยาบรรณความยุติธรรมให้เกิดขึ้นในสังคมเป็นหน้าที่ของกษัตริย์ และถือเป็นหน้าที่หนึ่งของพระอินทร์ด้วย และเมื่อกษัตริย์ยกหน้าที่การสั่งสอนจริยธรรมแก่ผู้พิพากษาและตุลาการให้กับพระอินทร์ จึงน่าจะมี ความหมายว่า พระมหากษัตริย์ทรงสวมบทบาทพระอินทร์นั่นเอง การสวมบทบาทพระอินทร์นี้ ช่างเห็น ได้ชัดขึ้น เมื่อท้องพระโรงว่าความหรือว่าราชการมีนามว่า “อมรินทรวินิจฉัย”¹⁰⁷

4. ข้อสังเกตเกี่ยวกับจำนวนพระภรรยาเจ้าของพระมหากษัตริย์ ในกฎมณเฑียรบาล ได้กล่าวถึง “พระภรรยาเจ้าทั้ง ๔” อันได้แก่ พระอัครมเหสี พระอัครราชเทวี พระราชเทวี และ อัครชายา¹⁰⁸ จำนวนพระภรรยาเจ้าที่มี 4 องค์ของพระมหากษัตริย์นี้อาจมีนัยเชื่อมโยงกับพระอินทร์ ที่มีภรรยา 4 องค์ คือ นางสุธัมมา นั่งเฝ้าพระอินทร์อยู่ฝ่ายซ้าย นางสุชาดานั่งเฝ้าพระอินทร์อยู่ฝ่ายขวา

¹⁰⁵“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 364, 379.

¹⁰⁶พ.ศ. 2332 (ค.ศ. 1789) พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทถูกฟ้าผ่าไฟไหม้ รัชกาลที่ 1 จึงโปรดฯ ให้สร้างมหาปราสาทขึ้นใหม่ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตรวจชำระและทรงนิพนธ์อธิบาย, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), หน้า 23, 59-60).

¹⁰⁷วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ความรู้เรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์และกฎมณเฑียรบาล,” ใน สุจิตร์เนื่องในโอกาสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเป็นประธานในงานประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กฎหมายตราสามดวง: แว่นส่องสังคมไทยฯ, หน้า 21.

¹⁰⁸วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 146.

นางสุนันทานั่งเฝ้าพระอินทร์อยู่ฝ่ายหลัง นางสุจิตรานั่งเฝ้าพระอินทร์เบื้องซ้าย¹⁰⁹ แม้นในที่นี้จะไม่อาจยืนยันได้แน่ชัดว่า จำนวนพระภรรยาเจ้าซึ่งมี 4 องค์ นั้น สัมพันธ์กับจำนวนภรรยาของพระอินทร์หรือไม่ แต่การสวมบทบาทพระอินทร์หลายประการของพระมหากษัตริย์ ก็อาจทำให้ข้อสังเกตนี้มีความเป็นไปได้ค่อนข้างสูง อันที่จริงความคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้มีปรากฏให้เห็นในพม่าเช่นกัน กษัตริย์ของพม่านั้นมีมเหสีใหญ่ 4 องค์ และมเหสีรองอีก 4 องค์ ซึ่งสอดคล้องกับทิศหลักทั้ง 4 และทิศย่อยอีก 4 อีกทั้งมีหลักฐานบ่งชี้ว่าในสมัยก่อน คำหนักของเหล่ามเหสีตั้งรายรอบพระราชานิเวศน์เป็นวงกลม ลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการเน้นบทบาทของกษัตริย์พม่าในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล และตัวแทนของพระอินทร์ ยังมีธรรมเนียมอีกประการหนึ่งที่พบในพม่าซึ่งเป็นการช่วยย้ำบทบาทของพระอินทร์ให้เห็นอย่างเด่นชัด นั่นคือ ธรรมเนียมที่ว่าประตูเมือง แต่ละแห่งของราชธานี จะตรงกันกับหัวเมืองหรือประเทศราชของจักรวรรดิ ซึ่งมีอยู่ 32 เมือง เจ้าเมือง 32 คน เมื่อรวมกับพระเจ้าแผ่นดินเป็นอันดับที่ 33 ที่ราชสำนักตั้งอยู่ตรงกลางโลกย่อมสอดคล้องกับจำนวนเทพ 33 องค์ ซึ่งสถิตอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุและมีพระอินทร์เป็นราชา¹¹⁰ ในอุษยาดำจะตีความลักษณะการจำลองอาณาจักรของพระอินทร์เช่นนี้อาจเป็นไปได้เช่นกัน ถ้าจะรวมจำนวนหัวเมืองประเทศราชหรือเมืองถวายดอกไม้ทองเงิน 20 เมือง เมืองพญามหานคร 8 เมือง เมืองลูกหลวง 5 เมือง เมืองหลานหลวง 2 เมือง ที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลเข้าด้วยกัน จำนวนเมืองเหล่านี้รวมแล้วได้ 35 เมืองเมื่อหักเมืองพิษณุโลก และเมืองกำแพงเพชร ที่มีชื่อซ้ำอยู่ทั้งในกลุ่มเมืองพญามหานครและเมืองลูกหลวงออกก็จะได้ 33 เมือง แต่จำนวน 33 เมื่อรวมกับเมืองราชธานีอีก 1 ก็จะเป็น 34 เมือง ซึ่งผิดไปจากอาณาจักรพระอินทร์ตามคติของพม่า อย่างไรก็ตามแม้ตัวเลขค่อนข้างจะสัมพันธ์กัน แต่การจะยืนยันลงไปว่าสิ่งนี้คือหลักฐานบ่งชี้ให้เห็นคติอาณาจักรพระอินทร์บนพื้นโลกคงทำได้ลำบาก เพราะเมืองถวายดอกไม้ทองเงิน หรือแม้แต่เมืองพญามหานคร เมืองลูกหลวงและหลานหลวงย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละรัชกาล¹¹¹

¹⁰⁹ พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภิกษา, หน้า 176.

¹¹⁰ ในจกกวาทพิปนีกล่าวว่ราชาพระอินทร์มี 4 นาง และนั่งเฝ้าพระอินทร์อยู่ 4 ทิศ คือ นางสุธัมมานั่ง ณ ทิศเบื้องหน้า นางสุชาดา นั่ง ณ ทิศเบื้องขวา นางนันทา นั่ง ณ ทิศเบื้องหลัง นางจิตรา นั่ง ณ ทิศเบื้องซ้าย (กรมศิลปากร, จกกวาทพิปนี, หน้า 181).

¹¹¹ Robert Heine - Geldern, *Conceptions of state and kingship in Southeast Asia*, pp. 5, 6.

¹¹² กรุณาพิจารณาตัวอย่างรายชื่อหัวเมืองและเมืองขึ้นสมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ประกอบรายละเอียดใน เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ฉบับสมบูรณ์, หน้า 364-365; Michael Smithies and Dhiravata Pombjra, "Instructions given to the Siamese envoys sent to Portugal, 1684," *Journal of the Siam Society* 90, 1, 2 (2002): 128-130.

เท่าที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีสถานะเป็นเทพมนุษย์ หรือ สมมติเทวดา สถานะที่สูงส่งยิ่งนี้ เป็นที่ปรากฏทั่วไป และเป็นที่ยอมรับในหมู่ของชาวต่างชาติ ในสายตาของชาวต่างชาติแล้ว กษัตริย์อยุธยาเป็นประหนึ่งเทพเจ้าเลขที่เดียว เช่น คำกล่าวของ โยสต์ สเตาเตินที่ว่า

“ราชสำนักพระเจ้าแผ่นดินนั้นกว้างใหญ่ไพศาลดูสง่างามยิ่ง...เวลา เสด็จออกขุนนาง...ขุนนางข้าราชการและตำรวจที่คุมอาวุธต่างคุกเข่าหมอบ อยู่ด้วยความเคารพเบื้องพระบาท...ชาวต่างประเทศที่เข้าเฝ้า จะต้องคุกเข่า ประสานมือทั้งสองน้อมศีรษะ และหมอบลงด้วยอาการที่เคารพอย่างยิ่ง เมื่อ จะกราบทูลข้อความใดๆ จะต้องกล่าวคำนำพระนาม และสรรเสริญพระบารมี เสียก่อน กระแสพระราชโองการของพระองค์เฉียบขาด เปรียบประดุจ โองการแห่งพระเจ้าเป็นเจ้า ซึ่งข้าราชการจะต้องปฏิบัติและดำเนินตาม... ในขณะที่เสด็จพระราชดำเนินนี้ บรรดาราษฎรที่เฝ้าอยู่ตามระยะทางต่างก็พนม มือหมอบราบอยู่บนพื้นดิน รวากับกระทำความเคารพบูชาพระเจ้าแผ่นดิน...”¹¹²

คำกล่าวหรือคำเปรียบเปรยว่ากษัตริย์คือพระเจ้ามีให้เห็นในบันทึกของชาวต่างชาติแทบทุกฉบับ ไม่ว่าจะเป็นในบันทึกของฟาน ฟลีต ลา ลูแบร์ แชรแวงส เคมพ์เฟอร์ และบันทึกของคณะทูตกษัตริย์ สุลัยมานแห่งเปอร์เซีย เช่น ฟาน ฟลีต กล่าวว่า

“คำนำหน้าพระนามของพระเจ้าแผ่นดินฟังดูโอ้อวดเป็นอย่างยิ่ง และ เลยเกิดขึ้นมนุษย์ ...ถ้าผู้ใดพูดถึงพระเจ้าแผ่นดิน แม้ผู้พูดจะไม่มีมีความสำคัญ อันใด คำนำหน้าพระนามก็จะไม่น้อยไปกว่าถ้อยคำเหล่านี้คือ พระพุทธิเจ้าข้า ขอรับพระราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม...พระประมุขของประเทศที่สว ยงามนี้ยิ่งใหญ่มากกว่าพระเจ้าเสียดีก...พระองค์ทรงเป็นสมมติเทพ...พระเจ้า แผ่นดินเป็นผู้มีเกียรติและได้รับความเคารพจากไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ มากกว่าเทพเจ้าเสียดีก...”¹¹³

¹¹²โยสต์ สเตาเติน, “จดหมายเหตุของโยสต์ สเตาเตินในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 260, 261, 262.

¹¹³ฟาน ฟลีต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลีต (วัน วลีต), หน้า 22, 23, 24, 25.

แซรเวส กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินได้รับการยกย่องพระเกียรติเสมอด้วยพระผู้เป็นเจ้าของ¹¹⁴ ขณะที่บันทึกคณะทูตกษัตริย์สุลต่าน บันทึกไว้ว่า ชาวสยามส่วนหนึ่งเชื่อว่าพระเจ้าทรงแบ่งภาคมาจุติเป็นมนุษย์ จึงถือว่าพระเจ้าแผ่นดินนั้นเป็นเทพสมมุติ¹¹⁵

การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีสถานะเป็นสมมติเทพ สมมติเทวดาเช่นนี้ทำให้ผู้ล่วงละเมิดองค์พระมหากษัตริย์ไม่ว่าด้วยวิธีการใด ๆ จะต้องถูกลงโทษ และโทษนั้นค่อนข้างจะรุนแรง ถ้ามองอีกมุมหนึ่ง ความเชื่อเรื่องสมมติเทพ หรือการเป็นผู้มีทิพภาวะ นั้นถือเป็นข้ออ้างที่สำคัญประการหนึ่งในการออกกฎหมายห้ามมิให้คนล่วงละเมิด หรือทำเทียบพระมหากษัตริย์ ซึ่งทำยที่สุดแล้วกฎหมายที่ออกมาไม่ว่าจะเป็นกฎหมายเทียรบาล หรือพระโอยการอาชญาหลวง พระโอยการกระบดศึก ก็เป็นเครื่องมือในการเอื้อประโยชน์ให้กับพระมหากษัตริย์ในการป้องกันความปลอดภัยให้พระองค์ แม้ว่าในความเป็นจริงแล้วกฎหมายต่างๆ ที่ออกมานั้นจะมีอาจป้องกันการก่อกบฏ แย่งชิงราชบัลลังก์ได้ก็ตาม

กฎหมายเทียรบาล มีความหลายตอนแสดงให้เห็นถึงข้อห้ามมิให้ล่วงละเมิดและทำเทียบองค์พระกษัตริย์ เช่น

“อายุการแต่นา ๑๐๐๐๐ ถึงนา ๘๐๐ ขัดพระราชโองการมีโทษ ๔ ประการ คือ ขัดคำต่อพระโอยฐ โยแหวะปาก ขัดคำเนียรพระราชโองการ โยฆ่าเสียบ ขัดสั่งพระราชโองการ ตัดปาก ขัดฎีกาพระราชบันทูล ไหมจตุรคุณ”

“อนึ่ง ผู้ใดทำเทียบเครื่องต้น โยยตัดมือคองข้อ”

“อนึ่ง ผู้ใดทำเทียบ พระราชโองการ ทำเทียบพระราชกฤษฎีกา ทำเทียบ พระบันทูล โยฆ่าเสียบ”¹¹⁶

จะเห็นได้ว่า โยยขัดพระราชโองการนั้นค่อนข้างรุนแรง ทั้งนี้เป็นที่เข้าใจได้ว่า พระราชโองการนั้นคือพระราชดำรัสอันศักดิ์สิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดินที่มีอาจล่วงละเมิดได้นั้นเอง อย่างไรก็ตาม ข้อห้ามมิให้ล่วงละเมิดองค์พระมหากษัตริย์นี้ หมายรวมถึงการกระทำกิริยาไม่สมควรต่อหน้าพระพักตร์ เช่น “การเจรจาให้เปนนี้นัน” (หมายถึง การพูดคุยด้วยเสียงอึกทึก อึงมี่) เจรจากระชิบกระซาบ และการล่วงเกินพระราชกุมาร พระสนม ซึ่งถือเป็นสมมติเทวดาคด้วย โยยสำหรับการล่วงเกินพระราชกุมาร พระสนม ก็เช่น

¹¹⁴นิโกลาส์ แซรเวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 69.

¹¹⁵ศิริก กุลสิริสวัสดิ์, ผู้แปล, ฉบับย่อสำเนาเอกสารสุลต่าน, หน้า 38.

¹¹⁶วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 129,130. คำว่าคองข้อ หมายถึง ตัดตั้งแต่ข้อลงไป

“สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกินเมืองใช้พระสาสน ผู้ใดขัดพระสาสนใหม่
ทวิคูณ”

“อนึ่งผู้ใดทำชู้ด้วย ชแม่พระสนมให้ฆ่าผู้นั้นเสีย ๓ วัน จึงให้ตาย
ส่วนหญิงนั้นให้ฆ่าเสียด้วย”

“อนึ่ง ผู้ใดรับเอาพระสนมออกจากวังใช้ ให้ตัดคอริบเรื่อน ส่วนบุตร
ภรรยาเอาตัวลงหญ้าข้าง...”¹¹⁷

ในพระไอยการอาชญาหลวง กำหนดโทษผู้ละเมิดพระราชบัญญัติ ขัดพระบันทูล
พระราชโองการ แปลงพระธรรมนุญ แปลงพระราชโองการ พระราชบัญญัติ ทำให้สูงเกินศักดิ์ รวมทั้ง
อำพรางบังอำพราง โขกราษฎร ว่ามีโทษ 10 สถาน นับตั้งแต่พินคอริบเรื่อน ลงไปจนถึงการภาคทัณฑ์
และกคอุเบกษาไว้ หรือถ้าคิดเขินนินทาว่ากล่าวพระเจ้าอยู่หัว เมื่อพิจารณาเห็นว่าจริง จะถูกลงโทษ
3 สถาน (สถานใดสถานหนึ่ง) คือ พินคอริบเรื่อน หรือริบทรัพย์แล้วเอาตัวลงหญ้าข้าง หรือให้ทวน
ด้วยลวดหนังโดยสกรรจ์ 50 ที มีสกรรจ์ 25 ที¹¹⁸ เป็นต้น

ส่วนพระไอยการกระบดศึก บทลงโทษของผู้คิดร้ายต่อพระมหากษัตริย์และแผ่นดิน
จะรุนแรงมาก

“ผู้ใดใจใหญ่ใฝ่สูงศักดิ์ มั่นกระบดประทศร้าย จะตำพระองคลดงจาก
กัญฉัตร อนึ่ง ทำร้ายพระองคด้วยโหรยาพิศ แลด้วยเครื่องศาสตราสรรพยุท
ให้ถึงสิ้นพระชนม์ ...อนึ่งผู้ใดเอากิจการบ้านเมืองแลกำลังเมืองแจ้งให้ข้าศึกฟัง
ถ้าผู้ใดกระทำความนี้ โทษผู้นั้นเป็นอุกฤษฐโทษ ๓ สถาน ๆ หนึ่งให้ริบ
ราชบาทฆ่าเสียให้สิ้นทั้งโคต สถานหนึ่งให้ริบราชบาทฆ่าเสีย ๑ ชั่วโมง
สถานหนึ่งให้ริบราชบาทแล้วให้ฆ่าเสียโคตนั้นอย่าให้เลี้ยงสืบไปเลย เมื่อ
ประหารชีวิตนั้น ให้ประหารให้ได้ ๑ วัน จึงให้สิ้นชีวิต เมื่อประหารนั้น
อย่าให้โลหิตแลอศภตกลงในแผ่นดิน ให้ใส่เปลอยเสียตามกระแส...”¹¹⁹

อย่างไรก็ตาม แม้กษัตริย์อยุธยาจะมีสถานะเป็นสมมติเทพ สมมติเทวดา ที่ผู้คนให้
ความเคารพยกย่องเป็นอย่างสูง แต่ก็ไม่มีลักษณะเช่นกษัตริย์เขมร ถึงแม้กษัตริย์อยุธยา (รวมถึง

¹¹⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 129, 134, 135.

¹¹⁸“พระไอยการอาชญาหลวง,” ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 369-371, 412.

¹¹⁹“พระไอยการกระบดศึก,” ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2, หน้า 462-463.

สมเด็จพระเจ้าตากสินและรัชกาลที่ 1 ต้นราชวงศ์จักรี) จะประกาศพระองค์เป็นทั้งพระนารายณ์และพระอิศวร และมีการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ โดยอาศัยพราหมณ์ จนทำให้กษัตริย์เป็นเสมือนเทพเจ้าบนพื้นโลกเฉกเช่นกษัตริย์เขมร แต่กษัตริย์อยุธยาไม่ได้ประกอบพิธีบูชาพระรูปหรือศิวลึงค์ของกษัตริย์ที่มีการตั้งนามของกษัตริย์ร่วมกับพระนามของเทพเจ้า อีกทั้งไม่ได้มีความเชื่อเรื่องการไปรวมกับเทพเจ้าภายหลังที่กษัตริย์สิ้นพระชนม์¹²⁰ และเมื่อพิจารณาคำเรียกกษัตริย์ว่า “สมมติเทพ” “สมมติเทวดา” ก็ชวนให้เข้าใจได้ว่า พื้นฐานความเชื่อในสังคมนั้น กษัตริย์คือมนุษย์ที่ถูกสมมติขึ้นให้เป็นเทพเป็นเทวดาเช่นเดียวกับมหาสมมติกษัตริย์องค์แรกของมนุษย์ที่ถูกประชาชนสมมติให้ขึ้นมาทำหน้าที่ผู้ปกครอง เพียงแต่มนุษย์ที่ถูกสมมติขึ้นนั้นคือ พระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญบารมีมากกว่าคนอื่น

พระนามในบานแพนกกถุณนทีชรบาลแสดงให้เห็นว่า กษัตริย์ (สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) ทรงประกาศพระองค์ เป็นทั้งพระพุทธรเจ้า พระนารายณ์ เช่นเดียวกับกษัตริย์พระองค์อื่นๆ ที่อาจเป็นทั้งพระพุทธรเจ้า พระอิศวร หรือกระทั่งพระอินทร์ การประกาศพระองค์เช่นนี้ สะท้อนให้เห็นถึงสภาวะการเป็นทิพย์ หรือทิพภาวะของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี และเป็นการ

เรื่องลัทธิเทวราชของเขมรนั้น ยังคงเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ในหมู่นักวิชาการ นักวิชาการอย่าง Aymonier, G.Coedès, L. Finot เห็นว่า ลัทธิเทวราช คือ พิธีกรรมที่กระทำขึ้นเพื่อสถาปนาพระมหากษัตริย์แห่งเขมรเป็นเทพเจ้า และเป็นพิธีกรรมสำคัญที่ใช้ในการอ้างสิทธิธรรมในการปกครองอาณาจักร ส่วน Hermann Kulke นั้น กล่าวว่าในอาณาจักรเขมรการประกอบลัทธิเทวราชได้กระทำขึ้นเพียงครั้งเดียวในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 การสถาปนาในครั้งนั้นก็เพื่อเป็นพิธีกรรมที่แสดงความยิ่งใหญ่ทางด้านการเมืองโดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ชาวเขมรเป็นอิสระจากชาว และยกสถานะพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ขึ้นเป็นกษัตริย์แห่งพื้นโลกและเป็นจักรวรรดิ ส่วนเทวราชนั้นก็คือเทวรูปสำริดพระศิวะ หรือจันตปิฎุมหาที่สามารเคลื่อนย้ายได้ ไม่ใช่กษัตริย์เขมรผู้กลายเป็นเทพ และในทัศนะของ Mabbett เขาเห็นว่า ลัทธิเทวราชเป็นเพียงรูปแบบของพิธีกรรมที่กระทำขึ้นเพื่อค้ำจุนสิทธิธรรมของกษัตริย์ และสายราชวงศ์ของพระองค์ ส่วนเทวราชซึ่งเป็นวัตถุสามารถเคลื่อนย้ายไปไหนได้ก็น่าจะเป็นการอ้างถึงองค์เทพเจ้า ซึ่งอาจจะหมายถึงพระศิวะหรือเทพเจ้าองค์อื่นๆ ที่พระมหากษัตริย์ให้ความเคารพนับถือไม่ได้หมายถึงกษัตริย์ผู้กลายเป็นเทพเจ้าแต่อย่างใด (สรุปความจาก Hermann Kulke, *The devarāja cult*, trans. I.W.Mabbett (New York: Data Paper Number 108 Southeast Asia Program Department of Asian Studies Cornell University, 1978), pp. vii – 40; อภินันท์ สงเคราะห์, “สถาบันกษัตริย์เขมรโบราณจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 13,” หน้า 103-110) ฉะนั้นแนวคิดลัทธิเทวราชจึงมี 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งเชื่อว่า คือพิธีสถาปนากษัตริย์เป็นเทพเจ้า อีกกลุ่มหนึ่งปฏิเสธเรื่องความเป็นเทวะของกษัตริย์เขมรสำหรับกษัตริย์อยุธยาแม้ในกถุณนทีชรบาลจะปรากฏพระราชพิธีต่างๆที่อาศัยพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี แต่พิธีนั้นไม่ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อสถาปนากษัตริย์ขึ้นเป็นเทพแต่ประการใด พิธีที่จัดขึ้นนั้นเป็นการเพิ่มหรือสร้างความศักดิ์สิทธิ์อันจะทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดขึ้นเท่านั้น (ศรีศักร วัลลิโภดม, “กฎหมายตราสามดวงกับความเชื่อของไทย,” ใน *กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย*, หน้า 96).

¹²⁰อภินันท์ สงเคราะห์, “สถาบันกษัตริย์เขมรโบราณจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 13,” หน้า 44.

แสดงให้เห็นว่ากษัตริย์นั้นทรงเป็น/มีทั้งพระเดช (พระนารายณ์) พระคุณ (พระอิศวร) และ พระกรุณา (พระพุทธรเจ้า) ได้ในเวลาเดียวกัน

สิ่งสะท้อนทิพภาวะของพระมหากษัตริย์

สิ่งสะท้อนทิพภาวะของพระมหากษัตริย์มีหลายประการ ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดได้แก่ พิธีกรรมต่าง ๆ แต่ในบทนี้ผู้วิจัยจะเน้นไปที่ปัจจัยอื่น ๆ ส่วนพิธีกรรมกล่าวถึงต่อไปในบทหน้า

1. ความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชวังหลวง

ความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชวังหลวงนั้นเกี่ยวพันอยู่กับคติความเชื่อ

2 ประการที่สัมพันธ์กัน

ประการแรก คติความเชื่อที่ว่ากษัตริย์คือสมมติเทพ สมมติเทวดา เมื่อกษัตริย์คือเทพ/เทวดา พระราชวังหลวงอันเป็นที่ประทับของพระองค์จึงไม่ใช่สถานที่ธรรมดา หากแต่เป็นที่พิภพวิมานหรือปราสาท¹²¹ ซึ่งเป็นที่ประทับของเทพ อันมีความศักดิ์สิทธิ์ที่มีพืงละเมิด

ด้วยพื้นฐานสังคมแบบพุทธ กษัตริย์จึงมักสวมบทบาทและประกาศพระองค์เป็นพระอินทร์ ดังได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น เมื่อกษัตริย์คือพระอินทร์ ราชธานีของพระองค์ย่อมเทียบได้กับนครสุทศน์ ซึ่งตั้งอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงษ์ ส่วนพระราชวังหลวงซึ่งอยู่ในราชธานีคงเทียบได้กับปราสาทเวชยันต์ของพระอินทร์ที่ตั้งอยู่ในนครสุทศน์ การอาศัยจำลองนครสุทศน์ของพระอินทร์ลงมาย่อมเป็นการประกาศสถานะการมีทิพภาวะของพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน ถ้าจะกล่าวไปแล้ว การย้ายสถานภาพอันสูงส่งยิ่งกว่าคนธรรมดา ยังเห็นได้จากการสร้างคตินิยมเรื่องการสร้าง “มหาปราสาท” ไว้ในพระราชวัง เป็นที่สังเกตได้ว่า มหาปราสาทหรือปราสาทนี้จะสร้างได้เฉพาะวังหลวงเท่านั้น วังหน้าและวังหลังไม่มีสิทธิ์สร้าง นั่นเท่ากับว่า ได้มีการสงวนสิทธิอันชอบธรรมของการพืงมีพืงเป็นเจ้าของมหาปราสาทแก่พระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น

¹²¹Prasanna Kuman Acharya, *An encyclopaedia of Hindu architecture*, 2 nd ed. (London: Oxford University Press, 1979), p. 343, อ้างถึงใน รสिता สีนเอกเอี่ยม, “การศึกษาวัฒนธรรมการสร้างสรรคงานสถาปัตยกรรมไทยจากพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา,” หน้าจ้ว 2 (มกราคม 2547): 89.

ประการที่สอง คติความเชื่อว่าพระราชวังคือแกนกลางของจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุ ความคิดนี้ถ้าจะกล่าวไปแล้วก็มีที่มาจากระบบโลกภูมิของพุทธศาสนา รอบีต ไฮน์-เกลเดิน ซึ่งศึกษาเรื่องนี้ไว้กล่าวว่า รัฐในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะพม่าและสยามได้จำลองระบบโลกภูมิตมาใช้ในการจัดระเบียบการปกครองและการเมืองให้กับรัฐ พื้นฐานแนวคิดนี้ทำให้มีการสร้างพระราชวังไว้ตรงกลางราชธานีและอาศัยการเปรียบพระราชวังเป็นเขาพระสุเมรุ ทำให้เจ้าแห่งพระราชวังกลายเป็นตัวแทนของพระอินทร์ หรือกล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์คือพระอินทร์ของจักรวรรดิขนาดย่อม ซึ่งในที่นี้หมายถึงพม่าหรือสยาม¹²²

จะเห็นได้ว่า คติประการที่สองนี้สัมพันธ์กับประการแรก โดยคติข้อนี้เน้นไปที่พระราชวังหลวง อันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ก็คือแกนกลางของจักรวาลหรือศูนย์กลางแห่งสรรพสิ่ง ด้วยเหตุนี้จึงมีข้อห้ามต่าง ๆ มิให้คนล่วงละเมิดพระราชวัง อย่างไรก็ตาม แนวคิดของไฮน์-เกลเดินนี้จะไม่สอดคล้องกับความในปัญจราชาภิเษก ที่กล่าวว่า “เมื่อสมเด็จพระมหากษัตริย์ได้ราชาภิเษกเป็นเอกอภิศาสมมติแล้วพึงได้อธิษฐานอาตมาพระองค์เองว่า เรานี้คือเขาพระสุเมรุราชอันตั้งอยู่เป็นหลักพระธรณีในพื้นปฐพีคัล” คำประกาศนี้ย่อมหมายความว่า พระเจ้าแผ่นดินคือแกนกลางของจักรวาลคือศูนย์กลางของสรรพสิ่ง มิใช่พระราชวังหลวงที่ประทับของพระองค์ แม้ไฮน์-เกลเดินมีความเห็นว่า การเปรียบกษัตริย์กับเขาพระสุเมรุมิได้ผิดประหลาดอะไรไปจากการเปรียบกับพระอินทร์

ระบบโลกภูมิของพระพุทธศาสนา เขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาล แต่มีทิวเขาล้อมรอบอยู่ 7 ชั้น ในระหว่างทิวเขามีทะเลรูปวงแหวนสลับกันอยู่ พื้นทิวเขาสุดท้ายออกไปคือมหาสมุทร และในมหาสมุทรนี้มีทวีปอีก 4 ทวีป ตั้งอยู่ในทิศทั้ง 4 ทวีปที่อยู่ทางใต้ของเขาพระสุเมรุ คือชมพูทวีปอันเป็นที่อยู่ของคน ตามลาดเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นต่ำสุด ซึ่งเป็นสวรรค์ของท้าวจุโลกบาล ส่วนยอดเขาเป็นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีเทพเจ้า 33 องค์อยู่ในเมืองสุทนต์ ซึ่งเป็นเทพนครอันมีพระอินทร์เสวยราชย์เหมือนพระราชานั่นเอง เขาพระสุเมรุขึ้นไปคือสวรรค์ชั้นต่างๆ ตั้งต่อกันไปเป็นชั้นๆ (รอบีต ไฮน์-เกลเดิน, “แนวคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,” แปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์, สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 6, 1(เมษายน - กันยายน 2525): 3; Robert Heine - Geldern, *Conceptions of state and kingship in Southeast Asia*, p. 3).

¹²²รอบีต ไฮน์-เกลเดิน, “แนวคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,” สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, หน้า 12-13; Robert Heine - Geldern, *Conceptions of state and kingship in Southeast Asia*, pp. 9-10.

“การเปรียบเทียบกษัตริย์กับเขาพระสุเมรุนี้มีกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ด้วย เพียงแต่การเปรียบเทียบนั้น ยกให้กับกษัตริย์พม่า ดังความที่ว่า “พระเจ้าหงสาวดีเป็นใหญ่ในสามัญประเทศแต่ครั้งพระบรมราชาธิบดีมา เป็นปีกแผ่นมันคงจุจเขาพระสุเมรุราช และซึ่งผู้ใดจะอาจเอื้อมทำอันตรายนั้น เห็นยังไม่ได้อ่อน...” (“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 342).

เพราะการใช้สัญลักษณ์หลายอย่างในสิ่งเดียวกันเป็นเรื่องที่พบได้บ่อยๆ¹²³ แต่ผู้ศึกษาเห็นว่า การเปรียบว่ากษัตริย์คือเขาพระสุเมรุกับพระราชวังคือเขาพระสุเมรุ มีความแตกต่างกันอยู่ในแง่ของ สถานะการเป็นศูนย์กลางจักรวาล สำหรับผู้ศึกษาแล้วมีแนวโน้มเชื่อตามคติที่ปรากฏในเอกสาร ปัญจราชาภิเษก ซึ่งเป็นเอกสารที่มีมาแต่ครั้งอยุธยา ว่ากษัตริย์อยุธยา (รวมถึงธนบุรี-รัตนโกสินทร์) นั้น ทรงถือพระองค์เป็นศูนย์กลางจักรวาลหรือแกนกลางของสรรพสิ่ง และเมื่อพระองค์คือสมมติเทพ หรือเทพในร่างมนุษย์ พระราชวังหลวงอันเป็นที่ประทับของพระองค์ จึงมีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ ตามไปด้วย

เมื่อพระราชวังหลวงคือ สถานที่ประทับขององค์สมมติเทพหรือองค์อินทร์ อีกทั้ง เป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ (ตามทัศนะของไฮน์-เกลเดิน) สถานที่แห่งนี้จึงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ไม่ว่าใครก็ตามที่เข้าใกล้จึงต้องแสดงอาการเคารพต่างๆ ทั้งโดย การลงจากหลังม้า หุบร่ม หรือแต่งตัวให้ เรียบร้อย หากผู้ใดล่วงละเมิดถือว่าทำผิดกฎหมายและจะต้องถูกลงโทษ ดังความในกฎมณเฑียรบาลที่ว่า

“ไยการม้าขวา แต่หัวสนามมาถึงเสาทางไชย ม้าซ้ายแต่เสาทางไชยถึง
ท้ายสนาม ท้าวพญามนตรี मुखหัวเมืองลูกขุนหัวหมื่น ขี่ช้างม้าชั่วยานกลาย”
หน้าโรงม้ามิลงไชรี ให้ชาวม้าห้าม มิฟัง ให้ไหม้จตุรคุณทวิคุณ”

“อนึ่ง เมียจตุสดมมาถึงเมียนา ๑๐๐๐ กิ่งกั้นชิงหน้าโรงม้า ผิดด้วยไยการ”

“อนึ่ง ผู้ใดทักดอกไม้ แลนุ่งผ้าแดงผ้าชมพูไพร่าการะกำหาเชิงมิได้
ห่มผ้านอกเสื้อ ห่มผ้าป่าเดียว นุ่งผ้าเหนบหน้าหัวชายลอยชาย แลเข้าในสวน
ประตูลสวนตะพาน สวนในรั้วไก่อในกะลาบาศ แลหน้าพระที่นั่ง ประตูปรับเรือ
ก็ดี พระตำหนักก็ดี ฝ่ายผ้าเสื้อไซ้ให้ฉีกเสียบ ดอกไม้ไซ้ให้คลุกฝุ่น โทกหัว
ตามโทษหนักโทษเบา”¹²⁴

¹²³รอเบิร์ตไฮน์ - เกลเดิน, “แนวคิดเกี่ยวกับรัฐและสถาบันกษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,”
สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, หน้า 10-11; Robert Heine - Geldern, *Conceptions of state and kingship
in Southeast Asia*, p. 8.

¹²⁴นอกจากคติความเชื่อว่า กษัตริย์หรือวังคือเขาพระสุเมรุแล้ว ยังมีการเปรียบเทียบพระนครศรีอยุธยา
กับเขาพระสุเมรุด้วย การเปรียบเทียบดังกล่าวนี้พิจารณาจากสภาพภูมิศาสตร์ของพระนครศรีอยุธยาที่เป็นเกาะ
มีน้ำล้อมรอบ คล้ายกับเขาพระสุเมรุที่มีสี่ทิศสมุทรแวดล้อมเป็นชั้น ๆ (“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ
พันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3*, หน้า 247, 263, 335-336).

“ใกล้

¹²⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, *บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ*, หน้า 101, 104, 122.

ข้อกำหนดนี้ ลา ลูแบร์ ก็ได้กล่าวไว้เช่นกันว่า

“ชาวสยามจะไม่ย่างเข้าสู่ในวังหรือออกมาโดยไม่หมอบลงกราบเสียก่อน และจะไม่ผ่านประตูเลขเป็นอันขาด ทางครึ่งกระแสน้ำพัดผ่านไปและบังคับให้เขาต้อง (นำเรือ) ผ่านไปแล้ว ก็จะถูกกระคมยิงด้วยเม็ดยาวอย่างหนึ่งเป็นท่าฝน โดยเจ้าพนักงานของพระมหากษัตริย์ใช้ไม้ฆางเป่ามา มร.เดอะ โชมองต์ กับคณะทูต...เมื่อเทียบขึ้นบกนั้น ก็ต้องละสัปทนของตนไว้ แต่พอย่างเข้าสู่ทางเข้าชั้นแรกของปราสาท”¹²⁵

นอกจากนี้การทำกริยาที่ไม่สมควร เช่น การขว้างพระที่นั่ง การด่าเถียงกันในวัง หรือ การทำให้โลหิตตกในพระราชวังถือเป็นสิ่งต้องห้ามไม่ควรกระทำ ในกรณีการขว้างพระที่นั่ง การตีประตู่วัง โทษนั้นค่อนข้างรุนแรง เช่น

“อนึ่ง ผู้ใดเถียงกันในวัง เลมิดพระราชอาญา ให้ตีด้วยไม้หวาย ๕๐ ที ถ้าด่ากันให้ตีด้วยไม้หวาย ๑๐๐ ที แล้วจึงให้ถามความเขลาะนั้น แลให้ใหม่ตามกระบิลเมืองท่าน

“อนึ่ง ถ้านา ๑๐๐๐๐ ถึงนา ๘๐๐ วิวาทกตีกันในพระราชวังศาลาอุทขุน โทษ ๔ สถาน ๆ หนึ่งให้ใหม่ตรีคุณ สถานหนึ่งให้ใหม่ทวิคุณ สถานหนึ่งให้ใหม่ลาหนึ่ง สถานหนึ่งให้ภาคธรรม”

“อนึ่ง วิวาทเถียงกันในพระราชวังให้จำใส่ขื่อไว้ ๓ วัน ถ้าด่ากันในพระราชวังให้ตีด้วยไม้หวาย ๕๐ ที ถ้าชกตีกันให้ปกเลมมือข้างผู้ตีนั้นเสีย ๕ นิ้ว ถ้าจับมีดพร้าอาวุธฟันแทงกันมีบาดเจ็บไซ้ ให้ปกเลมมือเสียทั้ง ๑๐ นิ้ว แล้วจึงให้ว่าเนื้อความซึ่งวิวาทนั้น แลให้ใหม่โดยความเมืองท่าน”

“ถ้าตีประตู่วัง ให้ตัดตีนเสีย เอามือผลักประตู่วังเข้าไปเอง ให้ตีด้วยไม้หวาย ๒๐ ที ถ้าปีนกำแพงวังชั้นนอกให้ตัดตีนเสีย ถ้าปีนกำแพงวังชั้นในให้ฆ่าเสีย ถ้าถือเครื่องศาสตราวุธเข้าไปในพระราชวังให้นายประตูถามดู ^{คือ} ร้าย } ถ้าช่างานที่จะเอาเข้ามาให้ตัดมือผู้เอามานั้นเสีย ถ้านายประตูมิได้ว่าละให้เอาเข้าไป ให้มีโทษแก่นายประตูคนนั้น”

“อนึ่ง ผู้ใดเล่นว่าข้ามพระราชวังก็ตี ชัดไม้ค้อนก้อนดินอิดผา ข้ามพระราชวังโทษตัดมือ คว้างพระธิ่งโทษถึงตาย”

¹²⁵ เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 429-430.

“อนึ่ง ถ้าคบกันกินเล่า ในพระราชวังให้ดื่มเล่าให้ร้อนรอกปากแล้วให้จำไว้”

“อนึ่ง วิวาทคดีพันแถมกันให้โลหิตตกในพระราชวังก็ดี แลหญิงสาวใช้ทาสไทผู้ใด ^{คลอดคา} ^{แท้ง} } ถูกในพระราชวังก็ดี ท่านให้มันพลีวังท่าน ให้ตั้งโรงพิธี ๔ ประคุด ไบศรี ๔ สำหรับ บัด ๕ ชั้น ๔ อัน ใ้ประคุดละกู ใ้วางค้าย } ครอบพระราชวัง นิมนพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน ให้หาซีพ่อพราหมณ์ ซึ่งรู้พิธีกรรม มากระทำบวงสรวงตามทำเนียม ให้มีระบำรำเต้น ฟินพาท ฆ้องกลองดุริยดนตรี ประโคมทั้ง ๔ ประคุด ครั้นเสร็จการพิธีแล้ว จึงให้เอาใ้แก่นั้นไปปล่อยเสียนอกเมือง ให้มันภาสะเดียดจัญไรโทษอุปีทวไปให้พ้นพระนครท่าน”¹²⁶

ข้อกำหนดเหล่านี้ย่นหนึ่งสะท้อนให้เห็นถึงทิวภาวะของพระมหากษัตริย์ เพราะแม้เป็นเพียงสถานที่ประทับไม่ใช่ของค์พระมหากษัตริย์โดยตรง ทุกคนก็ต้องแสดงอาการเคารพยำเกรง แต่อีกนัยหนึ่งก็อาจมองได้ว่าข้อบังคับและบทลงโทษในกฎหมายเทียรบาล มีส่วนทำให้พระราชวังหลวงที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์ผู้เป็นสมมติเทพมีความศักดิ์สิทธิ์จนผู้คนมิพึงละเมิด

2. เครื่องราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภค

เครื่องราชกกุธภัณฑ์ หมายถึง เครื่องหมายความเป็นพระราชาธิบดี¹²⁷ ในความหมายกว้างสิ่งใดก็ตามที่ใช้เป็นเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศแห่งพระมหากษัตริย์ ย่อมถือเป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งสิ้น แต่สิ่งที่สำคัญที่สุด 5 สิ่งในบรรดาเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งปวงเรียกว่า “เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์”¹²⁸ ด้วยความหมายดังกล่าว เครื่องราชกกุธภัณฑ์จึงถือเป็นสิ่งของเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น บุคคลอื่นไม่มีสิทธิใช้และเป็นเจ้าของ

เกล้า

¹²⁶วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณารักษ์, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 119, 120, 121, 138-139.

¹²⁷พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 1-2.

¹²⁸สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา, 2504), หน้า 67; สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา, 2504), หน้า 92; พุทธ แสงทักษิณ, เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์และเครื่องสูง (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา, 2539), หน้า 9.

คติการใช้เครื่องราชกกุธภัณฑ์ ประกอบในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ประกอบพระราชอิสริยยศของกษัตริย์ เป็นสิ่งของแทนพระมหากษัตริย์และประกาศความเป็นกษัตริย์ เป็นสิ่งที่มีมาช้านานแล้ว ในอรรถกถาอังกริยัพภูตสูตร ได้กล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประสูติก็มีฉัตรและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ที่ไม่มีผู้ถือมาปรากฏ คึงความที่ว่า

“บทว่า เสตมहि จตเต อนูหิรมาเน แปลว่า เมื่อเทพบุตรกั้นเศวตฉัตรอันเป็นทิพย์ แม้เครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ มีพระขรรค์เป็นต้น อันเป็นบริวารของฉัตรมาแล้ว ในที่นี้เหมือนกัน แต่ในพระบาลีกล่าวถึงเพียงฉัตรอย่างเดียว ดูจพระราชที่เขากั้นฉัตรถวายในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ในราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ เหล่านี้ ปรากฏแต่ฉัตรเท่านั้น ไม่ปรากฏคนถือพระขรรค์ พัดใบตาล กำหางนกยูง พัดวาลวิชนี กรอบพระพักตร์ ก็ปรากฏเหมือนกัน ไม่ปรากฏคนถือสิ่งเหล่านั้น นับว่าเทวดาทั้งหลายผู้ไม่ปรากฏคนถือเครื่องราชกกุธภัณฑ์เหล่านั้นไว้ครบทุกอย่าง สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า เทวดาทั้งหลายถือฉัตรมีมณฑลตั้งพื้น มีซี่ไม้ไผ่อยู่กลางอากาศ จามรด้ามทองก็เคลื่อนผ่านไป แต่ผู้ถือจามรและฉัตรไม่ปรากฏ”¹²⁹

ในสมัยสุโขทัย จารึกวัดศรีชุมเขียนไว้ว่า “...เมื่อก่อนผีฟ้า เจ้าเมืองศรีโสธรปุระให้ลูกสาวชื่อ นางสุขรมาหาเทวีกับขรรค์ชัยศรีให้นามเกียรติแก่พ่อขุนผาเมือง...”¹³⁰ ส่วนศิลาจารึกวัดป่ามะม่วงภาษาไทยหลักที่ 1 ตอนที่กล่าวถึงการทำพิธีราชาภิเษกของพญายุทไทย เมื่อ พ.ศ. 1890 (ค.ศ. 1347) นั้นกล่าวว่า “...เป็นพระญาเมืองตะวันออกนคหวันอนดินอนตา...ต่างมีใจใคร่ใจรักเอามกุฏ...ชัยศรี เสวตฉัตรมาชดชัย...เขกให้เป็นที่้าวเป็นพระญา...”¹³¹ สมัยอยุธยาได้มีการกล่าวถึง การถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก หรือปราบดาภิเษก เช่นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้มีการถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ในงานพระราชพิธีปราบดาภิเษก¹³² ส่วนการให้สิ่งของเพื่อแทนองค์พระมหากษัตริย์นั้น พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่องบรมราชาภิเษกว่า

¹²⁹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ผู้จัดพิมพ์, พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย อุปปิฎฒนาสก์ เล่ม 3 ภาคที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: เฉลิมชาฎการพิมพ์, 2525), หน้า 65-66.

¹³⁰ “ศิลาจารึกวัดศรีชุม,” ใน ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนภิเษก เล่ม 3, หน้า 45.

¹³¹ “ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาไทย (หลักที่ 1),” ใน ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนภิเษก เล่ม 3, หน้า 144.

¹³² “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนภิเษก เล่ม 3, หน้า 229.

ในทศรถชาติ ซึ่งเป็นต้นฉบับโบราณอันหนึ่งของนิทานพระรามเล่าว่า เมื่อพระกรตไปวังวนพระราม ในป่าให้กลับมหาราชราชย์นั้น พระรามไม่ยอมกลับ จึงประทานฉลองพระบาทหญา ซึ่งพระกรตเชิญมา ประดิษฐานไว้แทนพระองค์พระรามบนพระราชบัลลังก์ในกรุงอโยธยา¹³³ ในกฏมณฑลเทียรบาล เมื่อ ประกอบพระราชพิธีจรดพระนังคัล พระมหากษัตริย์จะทรงให้เจ้าพญาจันทกุมารเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แทนพระองค์ชั่วคราว โดย “ทรงพระกรุณาขึ้นพระขรรค์”¹³⁴ อันเป็นการแสดงว่าพระมหากษัตริย์ พระราชทานอาชญาสิทธิ์เด็ดขาดให้เจ้าพญาจันทกุมารทำหน้าที่แทนพระองค์

เครื่องราชกกุธภัณฑ์ตามตำราว่ามี 5 อย่าง แต่จะเป็นอะไรบ้างไม่ตรงกันทุกตำราไป¹³⁵ ในอรรถกถาอัจฉริยพฤตสูตรว่า มี ฉัตร พระขรรค์ กำหามนกงู กรอบพระพักตร์ พัดใบตาล พัดवाल วิชนี 2 อย่างหลังนี้น่าจะเป็นของลักษณะเดียวกัน ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้เคยทรงประทานคำอธิบายว่า वालวิชนีเดิมเป็นพัดใบตาล¹³⁶ ในตำราปัญญาราชาภิเษก กล่าวว่ เครื่องสำหรับราชาภิเษกของสมเด็จพระมหากษัตริย์นั้น คือ พระมหามงกุฏ พระภูษา ผ้ารัดกัมพล พระขรรค์ พระเศวตฉัตร และเกือกทองประดับแก้วฉลองพระบาท¹³⁷ คำให้การชาวกรุงเก่า บันทึกไว้ว่า เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์คือ พระมหามงกุฏ พระแสงขรรค์ พัดवालวิชนี ธารพระกร และฉลองพระบาท¹³⁸ ในสมัยปัจจุบันเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ประกอบไปด้วยพระมหาพิชัยมงกุฏ

¹³³ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต, เรื่องบรมราชาภิเษก (พระนคร: โรงพิมพ์พานิชสุภผล, 2489, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางทรัพย์ เลขานนท์ และนางสิน เลขานนท์ 23 เมษายน 2489), หน้า 28.

¹³⁴ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฏมณฑลเทียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 157-158.

¹³⁵ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต, เรื่องบรมราชาภิเษก, หน้า 26-27.

¹³⁶ ศาส์นสมเด็จ เล่ม 10, หน้า 65-66.

¹³⁷ รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 3.

¹³⁸ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ,

พระแสงขรรค์ชัยศรี ธารพระกร วาลวิชนี (พัดกับแสงจามรี) และฉลองพระบาท¹³⁹ ทั้งนี้ไม่ว่าเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์จะประกอบไปด้วยอะไรบ้าง แต่สิ่งสำคัญที่สุดก็คือ สิ่งของเหล่านั้นล้วนมีความหมายอันเป็นมงคล ที่แสดงความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ¹⁴⁰ อีกทั้งเป็นสัญลักษณ์หรือเครื่องหมายของความเป็นพระราชาธิบดี

อย่างไรก็ตาม แม้เครื่องราชกกุธภัณฑ์จะหมายถึง เครื่องหมายความเป็นพระราชาธิบดี แต่การไม่ได้ถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ หรือการไม่มีเครื่องราชกกุธภัณฑ์ก็ไม่ได้ถึงกับทำให้กษัตริย์ต้องสูญเสียสิทธิแห่งราชบัลลังก์หรือไม่ได้ครอบครองราชบัลลังก์แต่อย่างใด ลักษณะเช่นนี้อาจตรงกันข้ามกับความเชื่อในบางสังคม ในเขมรมีตำนานเล่าว่า พระราชธิดาของกษัตริย์เขมรพระองค์หนึ่ง (พระเจ้าศรีนทรธรรมัน) ได้ลักพระขรรค์ทองคำไปให้พระสวามี จึงเป็นเหตุให้พระโอรสธิดาของพระองค์สืบสันตติวงศ์ต่อไปไม่ได้¹⁴¹ หรือในบางส่วนของอินโดนีเซียการยึดเครื่องราชกกุธภัณฑ์บางอย่างก็เป็นการเพียงพอให้เป็นที่ยอมรับกันว่าบุคคลผู้นั้นได้เป็นกษัตริย์¹⁴² ขณะที่ตำราราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทำพิธีปราบดาภิเษกไม่ได้ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน เมื่อประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็คงไม่ได้มีการถวาย

¹³⁹ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 1-2.

“เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์สมัยปัจจุบัน ไม่มีฉัตรรวมอยู่ด้วย แต่ทั้งนี้พระเศวตฉัตรก็ยังถือเป็นเครื่องสูงที่มีความสำคัญ ในสมัยโบราณถือกันว่าพระนพปฎลมหาเศวตฉัตรเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในบรรดาเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ มีความหมายเท่ากับความเป็นพระมหากษัตริย์ แพรแสวส ซึ่งเข้ามาที่พระนครศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้กล่าวถึงฉัตรว่า ฉัตรนั้นจะติดตามองค์พระมหากษัตริย์ไปทั่วทุกหนทุกแห่ง และถือกันพระราชอาณาจักรว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งองค์พระมหากษัตริย์ (นิโกลาส์ แพรแสวส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 272). แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงรับคติจากราชสำนักยุโรปที่ถือว่าพระมหากษัตริย์จะทรงดำรงภาวะอันสูงสุดได้โดยสมบูรณ์ต่อเมื่อได้ทรงสวมมงกุฎมาใช้ จึงทำให้พระมหาพิชัยมงกุฎกลายเป็นเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด และถือว่าขณะที่ทรงสวมพระมหาพิชัยมงกุฎนั้นเป็นระยะเวลาที่สำคัญที่สุดแห่งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก (ยุพธ แสงทักษิณ, เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์และเครื่องสูง, หน้า 14, 22).

“ความหมายของเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์บางอย่างได้กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้อย่างไรก็ตาม ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชทานูกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, หน้า 3-4; ยุพธ แสงทักษิณ, เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์และเครื่องสูง, หน้า 14-15.

¹⁴⁰ ญักฐภัทร จันทวิช, “เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์, บ้านและสวน 12, 137 (มกราคม 2531): 164.

¹⁴¹ Chou Ta-Kuan, *The customs of Cambodia*, 3 rd ed. (Bangkok: The Siam Society, 1993), p. 72; พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “เครื่องราชกกุธภัณฑ์ (พื้นเมือง),” ศิลปวัฒนธรรม 20, 8 (มิถุนายน 2547): 112.

¹⁴² Robert Heine - Geldern, *Conceptions of state and kingship in Southeast Asia*, p. 13.

เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ เพราะคงจัดทำขึ้นใหม่ไม่ทัน แม้แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อทำพิธีปราบดาภิเษก เมื่อปีขาลจัตวาศก จุลศักราช 1144 (พ.ศ. 2325/ค.ศ. 1782) ก็คงไม่มีเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ จึงทรงโปรดฯ ให้สร้างใหม่พร้อมเครื่องราชูปโภคอื่น ๆ การสร้างนี้คงดำเนินการอยู่ในช่วงปีขาล พ.ศ. 2325 (ค.ศ. 1782) กับปีเถาะ พ.ศ. 2326 (ค.ศ. 1783) เนื่องจากพบบัญชีเครื่องราชูปโภคที่ต้องสร้างในช่วงเวลานี้¹⁴³ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ที่สร้างขึ้นใหม่นี้คงได้นำขึ้นถวายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อ พ.ศ. 2328 (ค.ศ. 1785)

ส่วนเครื่องราชูปโภค ซึ่งหมายถึง เครื่องใช้สอยของพระราชอา¹⁴⁴ นั้น มีอยู่หลากหลาย และถือเป็นหมวดของใช้ส่วนพระองค์ที่บุคคลอื่นไม่มีสิทธิใช้ แชรแวงส ได้กล่าวถึงเครื่องราชูปโภคว่า “ของทุกสิ่งอันเป็นเครื่องราชูปโภคล้วนถือกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งนั้น และเขาสักการบูชาเครื่องราชูปโภคถึงขนาดซ่อนเร้นไว้มิให้เป็นที่เปิดเผยแก่สายตาประชาชน แม้เมื่อใครประสบพบเห็นเข้าจะชี้ชวนกันให้ดูก็ไม่ได้ จะมีโทษถึงตัดนิ้วเสียทีเดียว”¹⁴⁵ เครื่องราชูปโภคที่กล่าวไว้ในกฎหมายเทียรบาลประกอบไปด้วย

“ฝ่ายเครื่องราชูปโภคทั้งปวง คือมหามงกุฎ มหากุณฑล พาหุรัต ถนิมมาลัย สร้อยมหาสังวาร สเอ็ง อุตริอุตราควงโค ๑ แฉว พระธำมรงค์ ๑ องค ทุกนิ้วพระหัตถ์ ขนองกั้งเกณู สนับเพลา รัตนกำพล กองเชิง รองพระบาท เสرج์ราชูปโภค”¹⁴⁶

¹⁴³“ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ 15,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 77-78.

¹⁴⁴พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 951.

¹⁴⁵นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 284.

¹⁴⁶วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 149. มหากุณฑล คือคຸ່ມຫູ, พาหุรัต คือที่รัดต้นแขน, ถนิมมาลัย คงเป็นเครื่องประดับประเภทหนึ่ง เพราะคำว่าถนิมแปลว่าเครื่องประดับ, สร้อยมหาสังวาร คือ สร้อยเครื่องประดับชนิดหนึ่งใช้คล้องสะพายแล่ง, สเอ็งคือสายคาดเอว ที่รัดเข็มขัด, อุตริอุตราควงโคคือเครื่องประดับข้อมือชายขวา, กั้งเกณู คือกางเกง, สนับเพลาคือกางเกงชั้นในมีชายยาวประมาณครึ่งแข้ง แล้วนุ่งผ้าโจงกระเบนทับ, รัตนกำพลคือ ผ้าสักหลาดสีแดง, กองเชิงคือกำไลข้อพระบาท, รองพระบาทคือรองเท้า

เครื่องราชูปโภค นอกจากที่ปรากฏในกฎหมายเทียรบาลแล้ว ยังประกอบไปด้วย พระแสงฝักทองเกลี้ยง ธารพระกรเทวรูป พระสุพรรณศรีบัวแฉก พานพระขันหมาก พระมณฑป พระเด้าทักษิโณทก (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัต, เรื่องบรมราชาภิเษก, หน้า 28). พระเด้าพระสุธารส พระสุพรรณราช (นุชนารถ กิจงาม, พระราชพิธีบรมราชาภิเษก: ประวัติศาสตร์จารีตประเพณีจากพระราชนิพนธ์ “ขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2” (กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2546), หน้า 139).

ส่วนเครื่องราชูปโภคของพระอัครมเหสี พระราชเทวี พระอัครชายา จะลดหลั่นกันลงมาตามลำดับศักดิ์

“พระอัครมเหสี พระราชเทวี” ครอบงาประโศก มีมงกุฎเกือกทอง
อภิม ๓ ชั้น พระราชยานมีจำลอง”

“พระราชเทวี พระอัครชายา ครอบงาประโศก ลดมงกุฎ ครอบพระมาลา
มวยหางหงษ์ เกือกกำหนุ่สั๊กหลาด มือภิม ๒ ชั้น เทวียนมีมกรฐ”¹⁴⁷

เนื่องจากเครื่องราชูปโภคมีอยู่หลากหลาย การนำแต่ละอย่างมาใช้จึงขึ้นอยู่กับงานและสถานที่
ที่พระมหากษัตริย์เสด็จออก เช่น การอาสขุพิทธิ “เข้าครอบพระมาวมงกุฎราชประโศก กลางวัน
ครอบพระสุพรรณมาลา เอยั้น” ครอบพระมาลาสุกรห่า”¹⁴⁸ หรือถ้าทรงพระมหาพิไชยราชรดและเรือ
พระที่นั่งกั๊งไปพระราชทานพระภุฉิน ทรงเครื่องดังต่อไปนี้

“ทรงรัดพระอุระทองคำกุดัน พลอยแดง ดอกจันทนต์ทึบ ๖ แผ่น ๑
ทรงพระมหาสังวาลแก้วกุดันประดับพลอย ทับทิมมรดก ๑ ทรงชายไหวประดับ
พลอยต่าง ๆ ๑ ทรงชายแครงประดับพลอยต่าง ๆ ห้อยหน้า ๑ ทรงเครื่อง
พระมหาพิไชยมงกุฎ ๑ ทรงดอกไม้พองมีภุฉนทลห้อยพลอยมรดก ๑
ทรงพระธำรงค์ ๑ ทรงทองพระกรลงยาราชวดีประดับพลอย ๑ ทรงรองพระบาท
ลงยาราชวดีประดับพลอย ๑”¹⁴⁹

เครื่องราชูปโภคที่อด้งการเหล่านี้ถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่ง ที่ช่วย
เน้นความเป็นสมมติเทพของพระมหากษัตริย์ให้เด่นชัดขึ้น

¹⁴⁷พระราชเทวี ทรงนี้ คร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เสนอว่า ควรเป็น “พระอัครราชเทวี” เพราะมีจะนั้น
คำเรียกพระอัครมเหสีฝ่ายชายจะไม่แตกต่างจากพระราชเทวีในข้อความถัดมา

¹⁴⁷วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, ภุฉนทเทียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 149-150.

¹⁴⁸หมายถึง เอยั้น

¹⁴⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 159-160.

¹⁴⁹ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยาที่พระวิจารย์ของสมเด็จพระยาธำรง
ราชานุภาพ, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), หน้า 55-56.
(พระตำรามีรายละเอียดเกี่ยวกับการทรงเครื่องคันในการเสด็จไปงานและสถานที่ต่างๆอีก เช่น เสด็จออกแขกเมือง
เสด็จพระพุทธรบาท เสด็จไปวัดพระศรีสรรเพชญ์)

3. การมีช้างเผือก

ช้างเผือกเป็นช้างคู่บุญบารมีพระมหากษัตริย์ ในรัชสมัยของกษัตริย์พระองค์ใด ถ้าพบช้างเผือกเป็นจำนวนมาก ถือว่ากษัตริย์พระองค์นั้นมีบุญบารมียิ่งนัก คดีการให้ความสำคัญกับช้างเผือกนั้นพบได้ในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างน้อยการที่พระเจ้าบุเรงนองยกทัพมาตีอยุธยา นั้น ก็ใช้การขอช้างเผือกเป็นข้ออ้าง¹⁵⁰ คดีความเชื่อและการให้ความสำคัญกับช้างพบทั้งในศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ

ศาสนาพราหมณ์ ช้างเป็นพาหนะของพระอินทร์ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งฝน เมื่อเป็นพาหนะของเทพเจ้าแห่งฝน ช้างจึงเป็นสัญลักษณ์ของเมฆฝน¹⁵⁰

ศาสนาพุทธ ทางพุทธศาสนาช้างมีความสำคัญหลายประการ ประการแรก ช้างเป็นพาหนะของพระอินทร์เทพผู้ค้ำจุนศาสนา เมื่อกษัตริย์ถูกเปรียบว่าคือ พระอินทร์ ช้างก็เป็นพาหนะของพระองค์ ประการที่สอง ช้างมีความเกี่ยวข้องกับฝนหรือความอุดมสมบูรณ์ ความสำคัญประการนี้เหมือนกับความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ตัวอย่างที่ดีที่สุดของความเชื่อเรื่องนี้พบในเวสตันครชาดก เพราะการที่พระเวสตันครบริจาคนช้างปัจฉิมชาติ ที่มีลักษณะพิเศษคือเมื่ออยู่ในดินแดนแคว้นใดทำให้สถานที่แห่งนั้นมีฝนตกบริบูรณ์ แก่พราหมณ์จากเมืองกลิงคราชญ์ ทำให้พระองค์ถูกชาวเมืองตีไล่ออกจากเมือง ประการที่สาม ช้างมีความเกี่ยวพันกับพระพุทธเจ้าหลายประการ แต่ที่สำคัญที่สุดคือ ก่อนที่พระนางสิริมหามายาจะทรงครรภ์ ได้ทรงสุบินว่า พระเศวตกฤษร (ช้างเผือกขาวผ่อง) ได้มาทำประทักษิณ (เวียนขวา) แสดงความเคารพพระนาง 3 รอบ แล้วจึงเข้าสู่พระครรภ์ของพระนางทางด้านซ้าย พระเศวตกฤษรนั่นคือ พระโพธิสัตว์ที่มาปฏิสนธิเป็นเจ้าชายสิทธิตถะและได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า¹⁵¹ ประการสุดท้าย ช้างแก้วเป็นหนึ่งในรัตนะ 7 ประการของพระเจ้าจักรพรรดิ (จักรพรรดิราช) จะเห็นได้ว่า คดีความเชื่อต่างๆเหล่านี้ ทำให้ช้างโดยเฉพาะช้างเผือกเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญทั้งในเชิงสัญลักษณ์ของกษัตริย์ผู้มีบุญ (ข้อนี้จะได้รับการเน้นย้ำมาก กษัตริย์บางพระองค์ที่มีช้างเผือกคู่บารมีเป็นจำนวนมาก บางครั้งจึงได้รับการเรียกขานว่า พระเจ้าช้างเผือก เช่น “พระมหากษัตริย์พระเจ้าช้างเผือก”)¹⁵² ความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง และพระพุทธเจ้า

¹⁵⁰ ปรอดคูรายละเอียดยกเกี่ยวกับวิเคราะห์เรื่อง ช้างเผือก เพิ่มเติมใน Sunait Chutintaranond, “Cakravartin: The ideology of traditional warfare in Siam and Burma, 1548-1605,” Ph.D Thesis, Cornell University, 1990), pp.211-218.

¹⁵⁰ ผาสุก อินทรารุช, “ช้าง: สัตว์ที่มนุษย์ยกย่อง,” หน้าจั่ว 2 (มกราคม 2547): 9.

¹⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

¹⁵² “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนานิกน เล่ม 3, หน้า 246, 253, 254, 255.

เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวต่างชาติที่เข้ามาที่อยุธยาล้วนกล่าวถึงความสำคัญของช้างเผือก เช่น ฟาน ฟลิต กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงมีช้างเผือก 1 เชือกอยู่ในพระราชวังเสมอ และได้รับการดูแลอย่างดี พร้อมมูลด้วยคนใช้และบริวาร โรงช้างเผือกประดับตกแต่งอย่างงดงาม แม้แต่ ถาดอาหารก็ทำจากทองคำ เขายังบอกอีกด้วยว่าชาวสยามเชื่อว่ามีความเป็นเทพเจ้าอยู่ในสัตว์เหล่านั้น คำบอกเล่าของฟาน ฟลิต นี้ สอดคล้องกับข้อมูลของ คาซาร์ค ลา ลูแบร์ แชรแวงส ส่วนในบันทึกของชัวซีย์ ก็ได้เขียนเล่าเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับช้างไว้มากมาย ไม่ว่าจะเป็นการที่เขาได้มีโอกาสตามเสด็จสมเด็จพระนารายณ์ไปวังช้าง ค่อช้าง จนตัวเขาเองต้องออกตัวว่า ข้อเขียนของเขาเต็มไปด้วยเรื่องช้าง ส่วนชาวต่างชาติคนอื่นๆ ก็กล่าวถึงเรื่องของช้างไว้เช่นกันมากบ้างน้อยบ้าง ตามความสนใจของแต่ละคน¹⁵³ เช่นเดียวกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นฉบับหลวงประเสริฐหรือฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ล้วนมีข้อความกล่าวถึงการเสด็จไปวังช้าง การได้

¹⁵³ ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 155-156; คาซาร์ค, จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคาซาร์ค, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2539), หน้า 38, 55-56; เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ฉบับสมบูรณ์, หน้า 437; นิโกลาส์ แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 271-272; เดอ ชัวซีย์, จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, หน้า 477.

เรื่องเล่าที่น่าสนใจเรื่องหนึ่งคือ งานแกะสลักช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวร ที่บันทึกไว้โดย Jacques de Coutre เขาได้มีโอกาสเห็นงานนี้ด้วยตนเอง เขาเล่าว่างานศพนี้กินเวลา 8 วัน เป็นงานที่ใหญ่โตเนื่องจากเชื่อกันว่า ช้างทรงเชือกนี้คือพระราชบิดาของสมเด็จพระนเรศวร งานดังกล่าวมีพิธีการคล้ายกับการจัดงานศพของคน เพราะมีทั้งการคารวะศพ (สมเด็จพระนเรศวรโปรดให้ขุนนางข้าราชการ ประชาชน มาร่วมคารวะศพ) มีพระสงฆ์สวดศพ เผาศพ อีกทั้งมีการเก็บกระดูกใส่โกศ (Dirk van der Cruysse, Jacques de Coutre and Jacques de Bourges, authors of the first descriptions of Siam by travellers from the Low Countries and France (ICTS, 1993) pp. 12-14). รายละเอียดงานศพช้างทรงสมเด็จพระนเรศวรนี้ คล้ายคลึงกับเรื่องเล่าของฟาน ฟลิต เกี่ยวกับการจัดงานศพช้างเผือกในสมัยสมเด็จพระปราสาททอง เมื่อ พ.ศ. 2176 (ค.ศ. 1663) โดยงานนั้นสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ให้นำช้างเผือกไปฝังไว้ใกล้ๆ วัดที่มีชื่อเสียงมากที่สุดวัดหนึ่ง และโปรดฯ ให้สร้างเจดีย์เหนือหลุมศพ หลังจากนั้น ก็โปรดฯ ให้ขุดศพขึ้นมาเผอย่างหรรษาใหญ่โตยิ่งกว่างานเผศพขุนนางที่มีชื่อเสียงที่สุด กระดูกส่วนที่ไม่ไหม้ ก็ให้เก็บใส่กล่องฝังไว้ที่วัด และโปรดฯ ให้สร้างเจดีย์ไว้เหนือที่ฝังนั้น (ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 156). เรื่องเล่าทั้ง 2 เรื่องนี้สะท้อนให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ทรงให้ความสำคัญกับช้างเผือกและช้างทรงเป็นอย่างมาก การให้ความสำคัญดังกล่าวนอกจากเพราะช้างคือสัตว์พาหนะที่จำเป็นแล้ว ส่วนหนึ่งคงมาจากความเชื่อเรื่องช้างเผือกคือช้างคู่บุญบารมีผู้เป็นพระจักรพรรดิราชด้วย

ข้างเผือกของกษัตริย์พระองค์ต่างๆ ทั้งนี้ยังนับถึงการมีตำราคหศาสตร์ คำฉันทคุณฎีสังเวยและคำฉันทกล่อมข้าง เพื่อใช้ในพิธีการที่เกี่ยวกับการคล้องช้างหรือการจับช้างสำคัญได้

ในกฎหมายเฑียรบาลเอง ก็มีความหลายตอน กล่าวถึง ข้ออันพึงปฏิบัติของเหล่าข้าราชการบริพารเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จทรงช้างพระที่นั่ง เช่น

“อนึ่ง ถ้าเสด็จทรงพระที่นั่งช้าง แลให้ชาวม้าขุนม้าหมื่นม้านายม้าจูชี่ม้าไล่ช้างพระที่นั่งไซ้ อย่าไกลนก่ออย่าไกลันัก แต่พอบังควร ...ถ้าทรงพระกรุณาจะเสด็จช้างพลายพังคาจำลองให้ทำตามไอยการ ให้มีขอ ส้อมชนัก ตระคน ซองหาง บาศเชือกติดตาม อนึ่งทรงพระกรุณาจะเสด็จ ให้ผูกช้างมีสัตว์แปน ธิ่นั่งไซ้ ให้ขุนช้างชาวช้างกราบทูลขอถวายชีวิตร อย่าเชิญเสด็จลง”¹⁵⁴

ยามที่กษัตริย์เสด็จคล้องช้าง วังช้าง ต้องปฏิบัติดังนี้ (ความในพระราชพงศาวดารและเอกสารของชาวต่างชาติชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์หลายพระองค์ทรงโปรดทำกิจกรรมนี้ อาจถือได้ว่าการเสด็จออกคล้องช้างเป็นหนทางหนึ่งในการแสวงหาช้างเผือกและช้างที่มีคุณลักษณะดีมาเสริมพระบารมี ฉะนั้นความในกฎหมายเฑียรบาลตรงนี้จึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ข้าราชการบริพารจะต้องจดจำให้ได้ เพื่อไม่ทำผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์ หรือทำให้พระมหากษัตริย์ได้รับอันตราย)

ตำราคหศาสตร์แบ่งออกเป็น 2 อย่าง อย่างหนึ่งว่าด้วยแบบคชลักษณ์ คือรูปพรรณสัณฐานของช้างต่าง ๆ ซึ่งดีและชั่ว ถ้าได้ไว้จะให้คุณและโทษ อย่างหนึ่งเรียกว่าคชกรรม คือกระบวนการที่จะจับช้าง รักษาช้าง และบำบัดเสนียดจัญไรต่างๆ (“ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวควรรณคดีและหมวดโบราณคดี และประชุมพระราชนิพนธ์ใน รัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณกะ,” ใน พระราชพิธีบรมราชาภิเษก: ประวัติศาสตร์จารึกประเพณีจากพระราชนิพนธ์ “ยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2,” นุชนารถ กิจงาม, บรรณาธิการ, หน้า 142-143).

คำฉันทคุณฎีสังเวย ประพันธ์ขึ้นเพื่อใช้ในพิธีคชกรรม เมื่อมีการเสด็จวังช้าง เพื่อล้อมจับช้างเถื่อนนำมาฝึกปรือให้เชื่องสำหรับใช้เป็นพาหนะหรือใช้ในกิจการต่าง ๆ คำฉันทกล่อมข้างประพันธ์ขึ้นเพื่อนำไปใช้ประกอบพิธีคชกรรมในขั้นตอนที่ล้อมจับช้างได้แล้ว (คำฉันทคุณฎีสังเวย คำฉันทกล่อมข้างครั้งกรุงเก่า และคำฉันทคชกรรมประยูร (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2545), หน้า 32, 43).

¹⁵⁴วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎหมายเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 104, 107. พังคา หมายถึง ช้างศึก, จำลองหมายถึงขนาดข้อม, ชนาก คือ เครื่องผูกคอช้างทำด้วยเชือกเป็นปม หรือห่วงห้อยพาดลงมา เพื่อให้คนที่ขี่คอใช้หัวแม่เท้าตีกันตด, ตระคน หมายถึง สายรัดรอบตัวช้าง, ซองหางหมายถึง ส่วนที่คล้องโคนหางช้างไปผูกกับเชือกที่รัดท้องช้าง, ช้างมีสัตว์ คือ ช้างเป็นสัตว์และตกมัน

“อนึ่งพระธำมรงค์เข้าต่อเดือน แลเดือนมีพาสีพระธำมรงค์ตำดา
 อย่ำควาน ความอย่าให้ขอ อนึ่งจทรงบาศแลเดือนมีพาสีก็ดี ตรัสเรียกบาศ
 อย่ำขึ้น แลโอยการให้ควาน ๆ ทั้ง ๔ ประการ ดังนี้ ให้ขุนช้างชาวข้างว่าแก่
 ขุนดำรวจให้เอกราบทูลพระกรรณครั้งหนึ่ง ให้หมายบอกแก่จำแลชาวข้าง
 ถ้าทรงพระกรรณามิฟัง ทูลขอถวายชีวิตร ถ้ามิฟังแลเสด็จ ให้นอนกลิ้งเข้าไป
 หว่างงาให้ข้างแทงจึงจะชอบด้วยโอยการ ี่แลขุนช้างชาวข้างมิได้ทำตาม
 พระโอยการคั่งกล่าวมาใช้ ถ้าพระธำมรงค์เปนนันตรายให้เอาชาวข้างฆ่าเสียทั้งโคต”

“ถ้าพระธำมรงค์เข้าต่อเดือนคล่องกลางแปลง แลข้างค้ำข้างค่ายเขียน
 ทวนหอกข้างคิดสองข้าง พระธำมรงค์แลคิดเดือนเดิบ แลข้างหอกมิเข้าช่วยทันโทษ
 ถึงตาย”

“อนึ่ง เสดจวังข้างให้ตั้งเขื่อนตั้งค่ายพราง แลข้างอยู่ในเกล้าใช้ ให้ตั้งอฐา
 คือว่า ห้ามปีขลุ่ยทับโทนม้องกลอง เซลาะ เบาะเตียงกัน ตีค้ำข้าคนบ่าวไพร่และ
 โห่ร้องนั้นนั่น แลให้เจาะปาก เอาค้ำหอกร้อยขา แลทวนรอบค่ายทั้งบ่าวทั้งนาย
 อนึ่ง ถ้าค่ายทำแล้วมั่นคง แลข้างออกหน้าที่ใครให้ทะเลเวนเสียบเสียบ ถ้าข้างสำคัญ
 ฆ่าเสียทั้งโคต”¹⁵⁵

นอกจากกษัตริย์เสด็จออกคล้องช้างเองแล้ว ผู้ใดก็ตามพบช้างสำคัญจะได้รับปูนบำเหน็จรางวัลเป็น
 อย่างมาก แต่ถ้าบอกว่าพบช้างสำคัญถึงเวลาไม่เจอจะต้องถูกลงโทษ และเมื่อพบแล้วจะมีการฉลอง
 สมโภชกัน ไปทั่วพระนครเลยทีเดียว

“อนึ่ง โขมค พรานพนจร อันพบช้างสำคัญ แลให้ข้าวแก่ขุนโหลง
 แลให้กราบทูลใช้ ให้พระราชทานขันทองหนัก ๑๑ ถ้าแลพบปลักแปลงที่อยู่แล
 ให้กราบทูลใช้ ให้พระราชทานขันทองหนัก ๑๒ แลหวนมีพลอยวงหนึ่งแล
 เสื้อ } จึงใช้ข้าหลวงไป ข้าหลวงกลับมากกราบทูลเปนมั่นมั่น พระราชทาน
 ฝ้าย } แลเมื่อได้ตัวเข้ามา โขมคได้รางวัล } ลากฝ้ายขุนโหลง
 ขันเงิน } แลเมื่อได้ตัวเข้ามา โขมคได้รางวัล } ลากฝ้ายขุนโหลง
 ฝ้าย } } รู้ด้วยเอาข้าวเข้ามาถวาย พระราชทานเงินลากทองลากแลเมียนาง”

“ถ้าวางแลมิพบมิเห็น โขมคแลขุนโหลงใส่กลิ้ง จำเคียวป่าหา ๓ ปี
 เมื่อพบแล้ว จะชักนำไปทำพิธี ๗ วัน แล้ว จึงเอาค้ายตีบาศทรงบาศ เมื่อ

¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107, 109. เดือนในที่นี้หมายถึง ช้างป่าหรือช้างเถื่อน, ความอย่าให้ขอ หมายถึง
 ห้ามความขี้ขลาดขี้ขลาดขี้ขลาด, เดือนเดิบ คือ ช้างป่าตัวโต, เซลาะ หมายถึง ทะเลาะ

คล้อยติด หนึ่ง ๘ โรง รำ ๘ โรง สมโพน ๗ วัน เหล้นมหรรสพ ๑๕ วัน จึงเอา
ลงขนาน เหล้นหนังรำรวดมาถึงพระนคร แลเมื่อถึงพระนครแล้วเล่นมหรรสพ
สมโพน ๑๕ วัน”¹⁵⁶

การมอบบำเหน็จรางวัลและการสมโพนช้างสำคัญนี้ มีกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารหลายตอนด้วยกัน
เช่น ตอนพบช้างเผือก พระอินทรไอยราวรรณวิสุทธิราชกฤษฎี ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ นายอานชุย
ผู้คล้องช้าง ได้พระราชทานชื่อเป็นขุนคเชนทรไอยราวิสุทธิราชกฤษฎี ได้จียคเงินเหลี่ยมเกลี้ยง
เครื่องทองสำหรับหนึ่ง เงินตรา 2 ชั่ง ผ้าลายสรรพวงคำใหม่ลายปุม และเสื้อแพรสำหรับหนึ่ง ส่วนคนอื่น เช่น
ผู้ถือหนังสือเข้ามาและผู้มาส่งนั้นได้รางวัลทุกคน¹⁵⁷ แม้รางวัลในที่นี้จะไม่เหมือนในกฎมณเฑียรบาล
แต่ก็กล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์ยินดีมอบรางวัลให้กับทุกคนที่พบช้างเผือก ซึ่งถือเป็นช้างสำคัญคู่บารมี

เมื่อช้างเผือกและช้างคันคือช้างสำคัญ จึงต้องมีผู้ทำหน้าที่ดูแลช้างเหล่านี้
กฎมณเฑียรบาลเขียนไว้ว่า “ช้างไ้ช้างช้าง พนักงานพันพานูราช” และถ้าช้างป่วยไข้มีกราบทูลมียู่
รักษาจะมีโทษ¹⁵⁸ ส่วนฟาน ฟลิต ตั้งข้อสังเกตกรณีช้างสำคัญป่วย หรือได้รับอุบัติเหตุว่า พวกขุนนาง
คนสำคัญที่สุดจะคอยเฝ้าระวังรักษา และให้อาหาร¹⁵⁹ ในกรณีที่ไฟไหม้วัง ใกล้วังไม่ว่าจะเป็น
เวลากลางวันกลางคืน กฎมณเฑียรบาลกำหนดว่าให้ “...เอา ช้างคิ } ที่ใกล้ไฟนั้นออก อย่าให้
มั่วคิ } จุกตะหลุก...”¹⁶⁰ กฎมณเฑียรบาลส่วนนี้สะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับช้างในฐานะสัตว์
คู่บุญบารมีของกษัตริย์ได้เป็นอย่างดี

¹⁵⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 111, 115. ลากในที่นี้หมายถึงมาก, กลังหมายถึง ไม้กระบอกตัดเป็นท่อน
ร้อยโซ่คล้องใส่คอเป็นเครื่องประจาน, ขนาน คือ แผลสำหรับบรรทุกช้าง, รำรวด หมายถึง ไปตลอดจน

¹⁵⁷“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับ
กาญจนานิกเชก เล่ม 3, หน้า 400-401.

¹⁵⁸วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 84,127.

¹⁵⁹ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต
(วัน วลิต), หน้า 155.

¹⁶⁰วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 133.

อนึ่ง มีข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับโทษ “ศักลงหญ้าช้าง” โทษนี้พิจารณาอย่างผิวเผิน จะไม่ใช่โทษหนัก แต่การที่ช้างตัวหนึ่งกินอาหาร 250 กิโลกรัมต่อวัน¹⁶¹ อีกทั้งช้างหลวงก็มีอยู่ไม่น้อย โทษศักลงหญ้าช้างดังกล่าวจึงไม่ถือว่าเป็นโทษเบานัก

อย่างไรก็ดี เป็นที่สังเกตว่า ความหลายตอนในกฎหมายเทียรบาลได้กล่าวถึงม้า แต่เมื่อเทียบกับช้างแล้ว การกล่าวถึงม้าถือว่ามีน้อยมาก ทั้งๆที่จะว่าไปแล้ว ม้าก็ถือเป็นหนึ่งในรัตนะ 7 ประการ ของพระเจ้าจักรพรรดิเช่นกัน ข้อกำหนดเกี่ยวกับม้าในกฎหมายเทียรบาลก็เช่น

“ม้าพนักงานพันเอก”

“อนึ่ง ถ้าเสด็จทรงม้า แลให้ขุนช้างชาวช้าง ชี้ช้างไล่ไซ้ ให้ขุนช้าง ทำคาไล่คอ ครั้งหนึ่ง ให้กราบทูลพระกรุณาว่าช้างเหลือมือ ถ้ามิฟังแลจำให้ไล่ไซ้ ให้วางลงจนสิ้นเชิงอย่ารังพระที่นั่งจึงจะพ้น ถ้ามิทำตามไอยการดังนี้ พระที่นั่งเปนอันตรายไซ้ ให้เอาผู้ชี้ช้างฆ่าเสียทั้งโคต”

“อนึ่งถ้าเสด็จทรงม้า แลให้ขุนช้างชาวช้างชี้ไล่พระที่นั่งไซ้ อย่าไกลนัก อย่าชิดนัก”

“ไอยการม้า ถ้าเสด็จทรงม้าขุนม้าเนมกลาง ขุนตำรวจเนมสองข้างแคบ นายแวงเนมสองข้างหาง ถ้าเสด็จทรงม้าประกายกลางคืน ให้ขุนม้านายม้าจูง มีเทียร มีไค้ มีส้มแทงลิ้น แลแคบง่อง แล็กันชีพ บังเหียน คอนคลี ทวนรอง ไปโดยเสด็จ มีม้าไซ้ไปสองม้า เหตุการป่วย เครื่องจถันแทน”¹⁶²

¹⁶¹ สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์, ช้างไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2537), หน้า 8.

โยสดี สเคาเต็นและฟาน ฟลิต กล่าวไว้สอดคล้องกันว่า พระเจ้าแผ่นดินอยุธยาที่ฝึกให้เชื่องแล้ว มากกว่า 3,000 เชือก (เป็นไปได้ว่า ฟาน ฟลิต อาจนำข้อมูลมาจากสเคาเต็น) จำนวนช้างตรงนี้หมายถึงทั่วพระราชอาณาจักร (โยสดี สเคาเต็น, “จดหมายเหตุของโยสดี สเคาเต็น ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 270; “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลีต), หน้า 43.

¹⁶² วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 84, 94, 97. ขุนม้าเนมกลางหมายถึง ขุนม้าอยู่เคียงม้าพระที่นั่งตรงกลางตัวม้าทั้ง 2 ข้าง, ขุนตำรวจเนมสองข้างแคบ หมายถึง ขุนตำรวจอยู่เคียงม้าพระที่นั่งทั้ง 2 ข้างแคบ (แคบ คือ เหล็กบังคับปากม้า) แต่ไม่เลขหัวม้าพระที่นั่ง, ไค้ คือ ไค้, เทียร คือ เทียน, ส้มแทงลิ้น หมายถึง ส้มที่คว้านเอาไส้ออกแล้วเสียบให้ม้าหรือช้างกินแก้เหนื่อย, แคบง่อง คือ สายที่ผูกจากไค้คางม้า, แล็กันชีพ คือ ของสำหรับใส่หอกขัดแขวนไว้ข้างแผงม้า, คอนคลี คือ เครื่องตีคลี, ทวนรองหมายถึง ตำรอง, ม้าไซ้คือ ม้าเร็ว, ถัน คือ ไปด้วยความรวดเร็ว

จะเห็นได้ว่า ข้อกำหนดในกฎมณเฑียรบาล ส่วนใหญ่แล้วเป็นข้อให้ข้าราชการตามเสด็จปฏิบัติ ส่วนกรณีป่วยไข้และไฟไหม้ก็ทำเช่นเดียวกับข้าง ในพระราชพงศาวดารเองก็ให้ความสำคัญกับม้าไม่มากนัก เท่าที่ปรากฏมักจะเป็นการกวาดค้อนข้างศึก ม้าศึกของศัตรูมากกว่า หรือไม่เช่นนั้น ก็เป็นการถวายบรรณาการให้ ดังที่พบในสมัยสมเด็จพระนเรศวร¹⁶³ ส่วนชาวต่างชาติไม่ว่าจะเป็น สเตาเติน ฟาน ฟลิต ลา ลูแบร์ หรือแซรวาส มักกล่าวถึงม้าน้อยกว่าช้าง และในทัศนคติของพวกเขา กองทหารม้าของอยุธยาไม่มีความโดดเด่นนัก เมื่อเทียบกับกองทัพช้าง¹⁶⁴ แต่ทั้งนี้ม้าชาวก็มีส่วนได้รับเกียรติเหมือนที่ช้างเผือกได้ เช่นกัน¹⁶⁵ แต่จะเป็นลักษณะใดไม่ปรากฏข้อมูลแน่ชัด

การที่ม้ามีความสำคัญน้อยกว่าช้างนี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะม้าแทบจะไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าองค์ใด จึงอาจทำให้ไม่มีส่วนใดในการเสริมบารมีกษัตริย์มากนัก (แม้จะเป็นหนึ่งในรัตนทั้ง 7 ก็ตาม) อีกประการหนึ่งอาจเป็นเพราะในชีวิตประจำวันนั้น คนอยุธยา-ตันรัตนโกสินทร์ มักใช้เรือในการเดินทาง ขณะที่ถ้าต้องทำศึกหรือเข้าป่า ช้างก็จะมีประสิทธิภาพมากกว่าม้า หรืออาจเป็นอย่างที่แซรวาส ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ม้าพื้นเมืองนั้นกินแต่หญ้า จึงไม่ค่อยแข็งแรง และเดินทางระยะยาวไม่ได้¹⁶⁶ หรืออาจเป็นเพราะม้าพื้นเมืองมีไม่มาก ม้าที่ใช้ในอยุธยาจึงต้องส่งคนไปหาซื้อถึงปัตตาเวีย¹⁶⁷ ด้วยเหตุผลหลายประการประกอบกันม้าจึงมีความสำคัญไม่เท่ากับช้าง

4. ชงพระครุฑพ่าห์ : ชงประจำพระองค์

ชงพระครุฑพ่าห์ถือเป็นสัญลักษณ์ประจำองค์พระมหากษัตริย์อย่างหนึ่ง การใช้ชงเป็นสัญลักษณ์ประจำองค์พระกษัตริย์มีมานานแต่ไหนไม่ทราบแน่ชัด แต่เมื่อพิจารณาความที่ปรากฏในเอกสารของสเตาเติน และฟาน ฟลิต ตอนกษัตริย์เสด็จทางสถลมารคและชลมารค ก็ทำให้สันนิษฐานได้ว่า อย่างน้อยในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททองชงถือเป็นสัญลักษณ์ประจำพระองค์อย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์แล้ว ความดังกล่าวได้แก่

¹⁶³“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 353.

¹⁶⁴ลา ลูแบร์ กล่าวว่า ม้าที่พระเจ้าแผ่นดินเลี้ยงไว้มีประมาณ 2,000 ตัว (เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 177).

¹⁶⁵โยสค์ สเตาเติน, “จดหมายเหตุของโยสค์ สเตาเตินในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 268; ฟาน ฟลิต, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลีต), หน้า 43-44; เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 434-436.

¹⁶⁶ฟรังซัวส์ อังรี คุรแปง, ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย ปอล ชาเวียร์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2539), หน้า 179.

¹⁶⁷นิโกลาส์ แซรวาส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, หน้า 108-109.

¹⁶⁸เดอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์, หน้า 177.

“คนหนึ่งเชิญขงมหาราช” และอีกคนเชิญพระแสงดาบเดินนำหน้า กระบวนเท้าที่เดินพนมมือ ถัดมาก็ถึงองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องต้น เสด็จประทับมาบนหลังช้างพระที่นั่ง”

“เรื่อลำที่สวยที่สุดเป็นเรื่อพระที่นั่งทรง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ อยู่ภายใต้บุษบกปิดทองงามประหนึ่งเทวรูป มีขุนนางผู้ใหญ่หมอบเฝ้าอยู่รายรอบ พระยุคลบาท ส่วนพนักงานผู้เชิญขงมหาราชอยู่ในลำดับเหนือถัดออกไป”¹⁶⁸

และความที่ว่า ในคราเสด็จทางสถลมารค มีคนสำคัญ 2 คน ถือพระแสงดาบและธงทองเดินนำหน้า พระเจ้าแผ่นดินที่ประทับบนหลังช้าง ขณะที่เสด็จทางชลมารคบนเรือพระที่นั่งก็มีบุคคลนั่งโคคเค้นถือ ธงทองของพระเจ้าแผ่นดินอยู่¹⁶⁹

ขงมหาราชและธงทองที่กล่าวถึงในที่นี้ คงหมายถึง “ธงพระครุฑพ่าห์” ซึ่งถือเป็น เครื่องสูงอย่างหนึ่ง อย่างไรก็ดี เครื่องสูงที่กล่าวถึงนี้ นอกจากมีธงพระครุฑพ่าห์ (ธงชัยครุฑพ่าห์) แล้ว ยังมีธงชัยกระบี่กระบอง อยู่อีกด้วย¹⁷⁰ การเลือกใช้ธงพระครุฑพ่าห์เป็นสัญลักษณ์ประจำองค์พระมหากษัตริย์ นี้ย่อมมีนัยสำคัญอันเกี่ยวกับคติความเชื่อว่าครุฑคือ พาหนะประจำองค์ของพระนารายณ์ ดังนั้น ธงสัญลักษณ์ประจำพระองค์ที่เป็นรูปครุฑจึงเป็นการบอกให้ทราบว่กษัตริย์พระองค์นั้นคือ องค์อวตารของสมเด็จพระนารายณ์นั่นเอง สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระยานวิศราวุฒดิวงค์และสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายการใช้ธงพระครุฑพ่าห์และธงกระบี่กระบองไว้ว่า ธงพระครุฑพ่าห์ เป็นธงนำกระบวนวังหลวง เพราะมีคติถือว่าพระนารายณ์ทรงครุฑเป็นตราวังหลวง ขณะที่ธงกระบี่กระบอง ซึ่งเป็นรูปปลิงนั้น เป็นธงนำกระบวนวังหน้า เพราะตราประจำวังหน้าเป็นรูปพระลักษณะทรงหนุมาน¹⁷¹

เนื่องจากธงพระครุฑพ่าห์เป็นสัญลักษณ์ขององค์พระมหากษัตริย์อย่างหนึ่ง กฎมณเฑียรบาลจึงได้กำหนดโทษผู้ที่ถืออภิรม (เครื่องสูงหลายชนิดสำหรับแสดงพระราชอิสริยยศ

¹⁶⁸ “ขงมหาราช” น่าจะประดิษฐ์ขึ้นในชั้นหลัง ทั้งนี้เพราะไม่ปรากฏเป็นหนึ่งในรายการเครื่องสูง ชื่อ “ขงมหาราช” ปรากฏครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ดูรายละเอียดเรื่อง ขงมหาราช เพิ่มเติม ใน ยุพรา แสงทักษิณ, ธงไทย (กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุฑสภา, 2530), หน้า 20-22).

¹⁶⁹ โยสดี สเคาเต็น, “จดหมายเหตุของโยสดี สเคาเต็น ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง,” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 262, 263.

¹⁷⁰ ฟาน ฟลิท, “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม,” ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิท (วัน วลิต), หน้า 34, 37.

¹⁷¹ สารานุกรมสมเด็จพระนารายณ์ เล่ม 14, หน้า 94-95.

¹⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 112, 127.

และหนึ่งในเครื่องสูงดังกล่าว ได้แก่ ชงพระครุฑพ่าห์) แล้วทำให้คันหัก คันหลุดมีโทษถึงตาย ยิ่งถ้าเป็นงานพระราชพิธีมีแขกเมืองด้วยแล้ว โทษนั้นถึงกับให้ฆ่าทั้ง โครตเลยทีเดียว

“อนึ่ง หัวหมื่นสนมสมุหุประทานกัศิ นายเวงกัศิ ถืออภิมรให้คันหัก
ให้หลุด โทษพันคอริบเรื่อน ถ้างานพระราชพิธีแขกเมืองถวายบังคม ฆ่าเสีย
ทั้งโคต”¹⁷²

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นจะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ไทยทรงปีสถาปนาภาพที่เป็นทิพ สิ่งแสดงให้เห็นลักษณะดังกล่าวที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล ได้แก่ พระนามพระมหากษัตริย์ในบานแผนก พระนามนั้นสะท้อนให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์มิได้ทรงเป็นเฉกเช่นคนธรรมดาสามัญ หากทรงเป็นทั้งพระพุทธรเจ้า และเทพมนุษย์ในเวลาเดียวกัน กรณีที่ทรงเป็นพระพุทธรเจ้าเห็นได้จากคำเรียกขานพระองค์ในกฎมณเฑียรบาลที่ให้ใช้ว่า “สมเด็จพระพุทธรเจ้าอยู่หัว” ให้ขานรับพระองค์ว่า “พระพุทธรเจ้าคะ” และกราบบังคมทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอทูล” กรณีเป็นเทพมนุษย์ตัวอย่างแสดงความคิดนี้ตามคติพุทธศาสนา ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงที่จัดกษัตริย์เป็นเทวดาประเภทหนึ่ง เรียกว่า สมมุติเทวดา หรือสมมติเทพ ถ้าพิจารณาตามคติศาสนาพราหมณ์ ก็จะเห็นได้จากพระนามของพระมหากษัตริย์ที่ทรงประกาศพระองค์ว่าเป็น “รามาริบัติ” (ตามความในบานแผนกกฎมณเฑียรบาล) หรือการเป็นพระรามผู้เป็นใหญ่ซึ่งเป็นอวตารปางที่ 7 ของพระวิษณุหรือพระนารายณ์

สำหรับสิ่งสะท้อนทิพภาวะของพระมหากษัตริย์ เท่าที่ปรากฏความในกฎมณเฑียรบาล มี 4 อย่าง คือ อย่างแรก พระราชวังหลวงอันที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์ ผู้เป็นสมมติเทพอย่างที่สอง เครื่องราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราไชปโภค อย่างที่สาม ได้แก่ การมีช้างเผือกหรือการมีช้างสำคัญคู่บารมี อย่างที่สี่ ชงพระครุฑพ่าห์ หรือธงประจำพระองค์พระมหากษัตริย์

ส่วนสิทธิธรรมต่าง ๆ ขององค์พระมหากษัตริย์เท่าที่ศึกษาพบว่า สิทธิธรรมขององค์พระมหากษัตริย์นั้น มีที่มาจากสภาพอนาธิปไตยของสังคมมนุษย์ยุคเริ่มแรก อันเป็นเหตุให้พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองถือกำเนิดขึ้นมาเพื่อป้องกันสภาพไร้ระเบียบของสังคม จนทำให้เกิดความเชื่อขึ้นมาว่า พระมหากษัตริย์เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งสังคมจะขาดเสียมิได้ เมื่อพระมหากษัตริย์เกิดขึ้นมาโดยที่ประชาชนยอมเสียสละทรัพย์สินบางส่วน เพื่อแลกเปลี่ยนกับการปกป้องคุ้มครอง พันธะและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์จึงเป็นสิ่งที่ตามมา สำหรับหน้าที่ของกษัตริย์ตามกฎมณเฑียรบาล จะปรากฏอยู่ในพระราชานุกิจหรือกิจและกาลที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพฤติปฏิบัติในรอบวัน อย่างไรก็ตาม พระราชานุกิจดังกล่าวเป็นเพียงแนวทางปฏิบัติเท่านั้น ส่วนพระมหากษัตริย์จะทรงทำตามหรือไม่ เป็นอีกเรื่องหนึ่ง

¹⁷²วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 125.